

VARGA NORBERT

A demográfiai átalakulás és a kivándorlás hatása a magyar állampolgársági jog szabályozására a 19. században

A 19. század második felében Magyarországon bekövetkezett gazdasági növekedés eredményeként demográfiai átalakulás ment végbe a társadalomban. A gazdasági fellendülés következményeként a természetes szaporodás növekedett, a földrajzi és a társadalmi mobilitás előtérbe került. Magyarország népességnövekedése 1787 és 1850 között elérte az 5,5-ezreléket. Ez a szám a következő nyolc évben 6,2 ezrelékre emelkedett. További növekedést figyelhetünk meg 1869-ig, hiszen ez a szám elérte a 9,4 ezreléket. Némi visszaesés mutatkozott 1880-ig terjedő időszakban (1,1 ezrelék).¹ Az 1. sz. mellékletből megállapítható, hogy Magyarország népessége, hogyan növekedett 1869 és 1890 között.

Ez csak egy átmeneti időszak volt, mert ez a szám 1890-es évek végére elérte a 10,23 ezreléket, amely a lakosságszám növekedésében is megmutatkozott, hiszen Magyarország népessége meghaladta a 15 millió főt. Ez a lakosságszám másfél millióval volt több, mint 1880-ban.² Az 1890. évi népszámlálás adatai alapján a lakosságszám már meghaladta a 17 milliót, amely megállapítást a 2. és a 3. sz. mellékletekben közölt kimutatás is alátámasztja.

¹ KATUS LÁSZLÓ: *A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai*. in.: uő. (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 1119. p. Az 1869 és 1880 közötti növekedés visszaesett, amely főleg az első két évre volt jellemző. Ezt követően a növekedés üteme jelentősen emelkedett, annak ellenére, hogy a kivándorlási veszteség ebben az időszakban volt a legnagyobb. II. József volt az első uralkodó, aki népszámlálást végzett hazánkban. PISZTÓRY MÓR: *Az Osztrák-Magyar Monarchia statisztikája. Legújabb adatok alapján a jogtanulók igényeihez alkalmazva*. Kiadja: Stampfel Károly, Budapest, 1884. 145. p. Illyefalvi is megemlítette az első „táblázatos” felmérést. ILLYEFALVI VITÉZ GÉZA: *A demográfia viszonya a közönséghez és az általános közigazgatáshoz*. Szentés és Vidéke Könyvnyomdája, s.l., 1903. 20. p., Illyefalvi munkásságáról bővebben: FÓNAI MIHÁLY: *Illyefalvi Vitéz Géza: A statisztikus*. 103–128. pp. in.: P. Szabó Béla, Madai Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915–1947)*. *Historia Iuridicae Facultatis I. Lícium-Art Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft.*, Debrecen, 2002., KENÉZ BÉLA: *Magyarország népességi statisztikája*. Stampel-féle Könyvkiadóhivatal, Budapest, 1906. 5–6. pp., FÖLDES BÉLA: *Magyarország statisztikája összehasonlítva egyéb államokkal különös tekintettel Ausztriára*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1885. 25. p.

² Hunfalvy az 1857 és 1870 közötti időszakra a népességnövekedést 1,03 ezrelékben állapította meg Magyarországon. Ez azt jelentette, hogy a születések száma meghaladta a halálozások számát. HUNFALVY JÁNOS: *A Magyar-Osztrák Monarchia rövid statisztikája*. Athenaeum, Budapest, 1874. 52. p. Pisztóry szerint is az 1880-as években Magyarország népessége meghaladta a 15 millió főt. PISZTÓRY, 1884. 151. p.

Az egyik legjelentősebb népességvesztés 1872 és 1874 között érte az országot.³ A kolerajárványban hivatalosan 189 ezer ember halt meg. Valószínűsíthető lehet, hogy ez szám a gyakorlatban magasabb volt, hiszen a járványt a rossz gazdasági év, a csekély terméshozam és az ebből adódó éhínség követte. A halálzási arányszám elérte a 65 ezreléket 1873-ban. A járvány éveiben a halálzások száma 500 ezerrel több volt, mint a monarchia korábbi éveiben. Az „utolsó hagyományos típusú demográfiai válság” eredményeként a lakosság szám-növekedés csak az 1870-es évek végére érte el az 1871. évi létszámot.⁴ A keleti és délkeleti országrészekben ez a folyamat sokkal lassabb volt, hiszen ezeken a területeken csak az 1880-as évekre állt helyre a korábbi, elfogadhatónak tartott népességnövekedés. A halálzások száma sok megyében meghaladta a születések számát, de ez a demográfiai jellemző az 1880-as éveket követően megváltozott, hiszen a megyék többségében nem mutatkozott halálzási többlet. Két megyében (Szepes és Moson) tovább csökkent a lakosság szám az elvándorlások következtében. A természetes szaporodás az alföldi megyékben volt a legmagasabb (pl. Csongrád, Csanád és Békés) a Dunántúlon Fejériben és Sopronban, míg északkeleten Máramarosban. Voltak olyan területek, ahol a természetes szaporodás az átlag alatt maradt: Baranya, Hont, Krassó-Szörény vagy Erdély.

Ezt követően már nem bontakozott ki ilyen jelentős kolerajárvány, és az 1880-as évek végére bevezették a kötelező himlőoltást. E két tényező is hozzájárult ahhoz, hogy a demográfiai átalakulás bekövetkezzen. Ezzel összefüggésben a nyers születési arányszám emelkedett és ezzel együtt a halálzási szám csökkent, amelynek következtében a demográfiai olló szétnyílt. A természetes szaporodás évi átlaga elérte a 11,3 ezreléket 1883 és 1914 között.⁵

A demográfiai átalakulás Magyarországon a nyugat-európai országokban lezajlott folyamatokhoz képest félszázados késéssel indult meg. A demográfiai olló nem szélesedett tovább, hanem közepes mértékű maradt. Az átalakulás legfontosabb időszaka, amelyben népességrobbanás következett be, csak néhány évre korlátozódott. Ez az 1876 és 1885 közötti időszak volt, amelyben a nyers születési arányszám elérte a 44 ezreléket, amelyhez 36–33 ezrelék közötti nyers halálzási arányszám párosult. A születési arányszám 1886-tól kezdve három ezreléssel csökkent.⁶

A születési arányszám csak az 1896-ot követően csökkent tartósan 40 ezrelék alá. Ezzel szemben a halálzási arányszám az 1871 és 1875 közötti 45,2 ezrelék után csök-

³ Ráth szerint ez volt az az időszak, amelynek „borzasztó pusztításai népességi viszonyaink megítélésénél soha egy percig számításra kívül nem hagyhatók.” RÁTH ZOLTÁN: *Népünk körviszonyai és halálzási statisztikánk*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1893. 19. p. A kolera leginkább a gyermekeket tizedelte. Ez mutatható ki Ráth szerint a katonai kötelezettséget teljesítők számában bekövetkezett változásokból. Bár azt maga is elismerte, hogy ezek az adatok nem tükrözik a nemek szerinti megosztást. Uo. 20–21. pp. Illyefalvi szerint is a kolerajárvány időszaka volt az egyik legjelentősebb mélypontja a népesség átalakulásának. ILLYEFALVI VITÉZ GÉZA: *Magyarország statisztikája nemzetközi összehasonlításban főtékinettel Ausztriára*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1913. 87. p.

⁴ KATUS, 1979. 1121. p.

⁵ Uo. 1123. p. Varga István szerint a természetes népességszaporodás 1900-ban már elérte a 12,4 ezreléket. VARGA ISTVÁN: *Nepességi problémák*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, Szeged, 1935. 9. p.

⁶ Ez a folyamat nem járt együtt olyan mértékű demográfiai robbanással, mint Angliában, Németországban, a skandináv államokban, vagy a századfordulón a Balkánon és Oroszországban. A szaporodás üteme felülmúlta Ausztria, Olaszország, Spanyolország, Belgium és Franciaország természetes szaporodási arányszámát. KATUS, 1979. 1123. p.

kenő tendenciát mutatott, hiszen 1896-ra elérte a 30 ezrelék alatti mértéket. Az 1870-es években a csecsemőhalandóság magas volt, amely csak a 19. század végére csökkent.⁷

A járványok közül a himlőt és a kolerát sikerült visszaszorítani, azonban a diftéria, a kanyaró, a vörheny és a szamárhurut tovább szedte áldozatait Európában. Magyarországon volt a legmagasabb azok száma, akik tbc-ben haltak meg.⁸ Sajnálatos módon még az öngyilkosság száma is hazánkban volt a legmagasabb a kontinensen.⁹ A születéskor várható életkor is elmaradt az európai átlagtól, hiszen az 1860-as években 29,4 év volt, majd csak 1900-ra érte el férfiaknál a 36,6 évet, míg nőknél 38,2 évet. A nyugat-európai országokban ekkor már meghaladta az 50-et.

Mindenhhez párosult az a tény, hogy a Monarchia magyar területén az emberek korán házasodtak, amelynek következtében megállapítható, hogy 1880-ra a 15 éven felüli népesség 24 %-a volt csupán nőtlen vagy hajadon. Ez a szám nyugaton 40 % körül mozgott. A 19. század második felében csökkent a fiatalon házasulandók száma, de még mindig magasabb volt, mint Európa nyugati részén.¹⁰ A Statisztikai Hivatal kimutatásából kiolvasható, hogy a házasságkötések száma lassú növekedést mutat 1885-ig, amelyet követően ez a szám, ha nem jelentős mértékben, de csökkent. Ezzel kapcsolatban a 4. sz. melléklet tartalmaz adatokat.

Ez összefüggésben volt a hagyományos családi, háztartási és termelési szerkezet továbbélésével. Ez azt jelentette, hogy az emberek többsége közös háztartásban élt, a közös vagyont osztaitanul birtokolta és együtt vezette a gazdaságot. Ez a családszerkezet és a hagyományos öröklési szokások kívánatosá tették a korai és általános házasságkötést. Ez azonban nem járt szükségképpen együtt az önálló háztartás alapításával, hiszen az új házasok sokáig együtt maradtak a szülőkkel.¹¹

A házasságok termékenysége a 19. század eleje óta lassan csökkent. A legalacsonyabb termékenységi mutatókkal a bánáti és a dél-erdélyi román, szász lakosok körében találkozhattunk. Ehhez hozzájárult, hogy Magyarország egyes területein hamar és

⁷ Illyefalvi kimutatta, hogy a csecsemőhalandóság körében a legmagasabb számot a törvénytelen gyermekek esetében lehet felfedezni. A halálozások száma országrészenként és nemzetiségenként eltérő volt. ILLYEFALVI, 1913. 145. p. Az utóbbi megállapítás a törvénytelen gyermekek esetében is helyálló volt. PISZTÓRY, 1884. 251. p. Pisztóry szerint a csecsemőhalandóság Magyarországon volt a legmagasabb európai viszonylatban. uő. 1884. 265. p. Ezt támasztja alá Szolcsányi megállapítása is, miszerint „hazánkban, az európai államokat jóval meghaladólag szerepel a gyermekkor az elhunytak között”. SZOLCSÁNYI HUGÓ: *Európa államainak statisztikája kiváló tekintettel Magyarországra. Újabb adatok és kútforrások alapján.* Érsek-Lyceumi Könyvnyomda, Eger, 1884. 1884. 90. p. A törvényhozók az 1876:XVI. tc. megalkotásával a gyermekek egészségügyi helyzetén akartak javítani. FÖLDES, 1885. 172. p.

⁸ Pisztóry külön kiemelte az 1873. évi kolera járványt, amely megtizedelte a lakosságot. PISZTÓRY, 1884. 301. p. Szolcsányi az 1873. évi járvány áldozatainak a számát több, mint 300 ezerre tette. SZOLCSÁNYI, 1884. 105. p. Földes szerint a halálokok között kiemelt helyen szerepelt a tbc, a „szegénység befelé sirt könnyei”. FÖLDES, 1885. 174. p. Pálvölgyi Balázs is bemutatja dolgozatában az 1873. évi járvány történetét. PÁLVÖLGYI BALÁZS: *A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere (1867–1914). Képződésének és működésének vizsgálata a kolera-, himlő-, trachoma- és a tbc- elleni küzdelem, valamint az elmebetegség fejlődésének tükrében.* PhD kézirát, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2006. 133–139. pp.

⁹ Pisztóry szerint az öngyilkosságokra 1865-től kezdve vannak adatok, amely alapján megállapítható, hogy száma folyamatosan emelkedett hazánkban, amely összefüggött a „létezt való küzdelem elviselhetetlen” nyomásával. PISZTÓRY, 1884. 305–306. pp. Ugyanezen a véleményen volt: SZOLCSÁNYI, 1884. 107. p., FÖLDES BÉLA: *Statisztikai előadások.* II. sorozat. Politzer-féle Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1905. 1–16. pp.

¹⁰ Ezt Pisztóry megállapítása is alátámasztja, hiszen az 1880. évi népszámlálási adatok alapján a házasságcsaládi állapotú személyek száma alacsonyabb volt, mint a nőtlen és a hajadonok aránya. PISZTÓRY, 1884. 185–186. pp.

¹¹ A mezőgazdasági munkaviszonyokat ismertette: LÁNG LAJOS (szerk.): *Magyarország statisztikája.* 2. köt. (Magyarország gazdasági statisztikája.) Athenaeum R. Társulat kiadása, Budapest, 1887. 89–92. pp.

nagymértékben elterjedt a születések korlátozása. Az erdélyi szászoknál és Dunántúl délkeleti részén már ekkor divatos volt, hogy csak egy vagy két gyermeket vállaltak a házastársak. Ez azért alakult ki, hogy a családi vagyont ne kelljen megosztani. A törvénytelen gyermekek száma Európában az Osztrák-Magyar Monarchia területén volt a legmagasabb.¹² Minden ezer 15–49 éves, nem házas nőre 44 születés jutott Magyarországon 1890-ben.¹³ Az 5. sz. melléklet alapján elmondható, hogy a törvénytelen gyermekek száma 1881 és 1890 között tovább emelkedett és meglehetősen magasnak bizonyult a törvényes gyermekek számához viszonyítva.

A magyar demográfiai modell sajátosságait tükrözik a mutatószámok, az ún. reprodukciós együtthatók. A nyers reprodukciós együttható az általános termékenységet fejezte ki, amely hazánkban jóval magasabb volt, mint Európában. Ezzel szemben a nettó reprodukciós együttható alacsonyabb volt, amely a termékenységi és a halandósági viszonyokat tükrözte. Megállapítható, hogy a magyar népességreprodukció közepes mértékű volt. Lásd a 6. sz. mellékletet.

A magyar társadalom korösszetétele szabályos piramis jelleget vett fel, amelynek öregedési folyamata már 1870 után megfigyelhető. Ezért egyet lehet érteni Katus László azon kijelentésével, hogy a „magyarországi demográfiai modell a 19. század utolsó harmadában sajátos átmeneti típust képviselt,” amelyre jellemző volt a magas születési és halálozási arányszám, a nagy csecsemő- és gyermekhalandóság, a korai és az általános házasság és az általánosnak mondható termékenységi és reprodukciós együttható magas mértéke.¹⁴ Az 1880-as években bekövetkező halálozási arányszám javulásához hozzájárult az egészségügyi viszonyok és a táplálkozási szokások megváltozása.¹⁵ Az öt éven alatti gyermekek elhalálása 1881 és 1890 között növekedett, amelyet a 7. sz. melléklet kimutatásában feltüntetett átlagszám is bizonyít.

¹² Illyefalvi is vizsgálta a törvénytelen gyermekek számának az alakulását. ILLYEFALVI, 1913. 133–134. pp. A törvénytelen gyermekek születésének a száma folyamatos növekedést mutatott az 1850-es évektől kezdve. PISZTÓRY, 1884. 254. p. Szolcsányi a „populánistika” egyik legkedvezőtlenebb tényezőjeként emelte ki a törvénytelen születések számának alakulását. SZOLCSÁNYI, 1884. 73. p. Kautz is a törvénytelen gyermekek számának folyamatos emelkedésére hívta fel a figyelmet. KAUTZ AUST: *Ausztriai birodalom statisztikája*. s.l., s.d. 41. p. Ugyanezen a véleményen volt: KENÉZ, 1906. 133. p. Földes is egyet értett a törvénytelen gyermekek számának növekedésével, amelyet a gazdasági helyzettel indokolt. FÖLDES, 1905. 126. p. Földes egy másik monográfiájában kiemelte, hogy a törvénytelen gyermekek aránya a városokban magasabb, mint a vidék más területein. uő. 1885. 149. p. Konek kiemelte, hogy Ausztriában kétszer annyi gyermek született házasságon kívül, mint Magyarországon. KONEK SÁNDOR: *Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára*. Franklin-Társulat, 1875. 101. p. Balogh Judit az élve született gyermekek 6–10 ezrelékére tette a törvénytelen gyermekek arányát a korabeli statisztikai adatok alapján. BALOGH JUDIT: *Fattyak a magyar jogtörténetben. Jogtörténeti Szemle*, 2007. Különszám, 108. p.

¹³ Illyefalvi szerint a „népesedési mozgalom” statisztikáját a házasságok, a születések, a halálozások és a kivándorlás alapján lehetett megítélni. Véleménye szerint a házasságok nagy része 1880-ban „palingam” volt, amely idővel csökkent a házassulási kor emelkedésével és a várható életkor növekedésével. ILLYEFALVI, 1913. 120. p.

¹⁴ KATUS, 1979. 1128. p.

¹⁵ Az Országos Közegészségügyi Tanácsot (OKT) 1868-ban állították fel, amelynek átfogó szabályozására csak 1876-ban került sor. A közegészségügyi törvény (1876:XIV. tc.) meghatározta az állam, a törvényhatóságok és a községek feladatait. Többek között szabályozta az orvosok és a szülésznők gyakorlatát, a kórházak létesítését és fenntartását is. A törvény minden 6000 lélekszámnál nagyobb várost orvos tartására kötelezett. Uo. 1128. p. Pálvölgyi Balázs is ismertette az OKT történetét. PÁLVÖLGYI, 2006. 17–20. pp. A törvényhatósági jogú városok egészségügyi szervezetéről: VARGA NORBERT: *A köztörvényhatósági törvény (1870:XLII. tc.) bevezetése Debrecen és Szeged szabad királyi városokban (1870–1872)*. PhD dolgozat, kézirat, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2008. 127–129. pp., PISZTÓRY, 1884. 317–326. pp. A közegészségügyi helyzetről: uő. 1884. 307–317. pp., FÖLDES, 1885. 178–182. pp.

A 19. században gyakran előfordult, hogy az éves terményhozam gyenge volt, vagy aszály pusztította el a takarmánynövényeket. Az egyoldalú táplálkozás miatt sokszor felütötte a fejét a skorbut, Erdély területén pedig a pellagra. A mezőgazdasági termelés lassú növekedése együtt járt a lakosság élelmezési viszonyainak változásával.

A gazdasági és demográfiai átalakulás következménye volt, hogy külső és belső vándorlás indult meg az országban. A közlekedés kezdődő modernizálása is elősegítette a lakosság földrajzi mobilitását.¹⁶ A bevándorlás mértéke nem tudta ellensúlyozni a növekvő kivándorlást, amely leginkább a környező országokba irányult. A Dunántúlról és a Felvidék nyugati részéről elsősorban Ausztriába, a Dél-Dunántúlról és a Duna-Tisza közéről Horvátországba és Szlavóniába, míg Erdélyből Románia területére irányult a migráció.¹⁷ Ausztriában 1890-re már 145 ezer magyar állampolgárságú lakos élt. Erdélyből 1880 és 1890 között 50 ezren vándoroltak ki Romániába. A nemzetiségi megosztást tekintve a kivándorlók 2/3-a román és 1/3-a székely volt.

A tengerentúli kivándorlás az 1880-as éveket követően vált jelentősebbé, különösen az északkeleti és a felvidéki megyékből.¹⁸ A magyar kivándorlás azonban nem érte el azt a mértéket, mint Írországban vagy a skandináv államokban. A kivándorlási veszteség 1880 és 1890 között meghaladta a 200 ezer főt.¹⁹

A statisztikai kimutatás alapján megállapítható, hogy a vizsgált időszakban a kivándorolt személyek száma növekedett, amelyet a hamburgi és a brémai feljegyzések igazoltak. Az Amerikai Egyesült Államok adatai alapján kijelenthető, hogy az érintett időszakban több, mint 100 ezren hagyták el az országot a jobb megélhetés reményében és vándoroltak ki a tengerentúlra. A helyzetet súlyosbította, hogy a honosítások száma alacsonyabb volt, mint akiknek a magyar állampolgársága megszűnt. Az elbocsátott személyek nemek szerinti megosztása közel azonos mértéket mutat, ami azzal magyarázható, hogy az elbocsátott személy a családjával együtt hagyta el az ország területét. A férj elbocsátási kérelme kiterjedt a vele együtt élő feleségére és kiskorú gyermekeire. A nők

¹⁶ Pisztóry a gazdaság fellendülésével hozta összefüggésbe a közlekedés fejlődését, amely véleménye szerint elősegítette a kivándorlást. PISZTÓRY, 1884. 542–548. pp. A vízszabályozás növelte a Duna és a Tisza közlekedési és kereskedelmi útvonalaként történő hatékonyabb felhasználását. A csatornák (pl. Ferenc csatorna) jelentősége és építésének a szükségessége csak a vasút elterjedésével csökkent. Uo. 549–569. pp. A közlekedési hálózat bővítését ismerteti: LÁNG, 1887. 456–530. pp., SZOLCSÁNYI, 1884. 357–363. pp.

¹⁷ KATUS, 1979. 1132. p. Pisztóry szerint a kivándorlás 1872-től öltött nagyobb mértéket a korábbi évekhez viszonyítva. PISZTÓRY, 1884. 155. p. Szolcsányi szerint a kivándorlás aránya folyamatosan növekedett. SZOLCSÁNYI, 1884. 112. p.

¹⁸ Ezt támasztotta alá: FRANK D. BEAN, GEORGES VENEZ, CHARLES B. KEELY: *Opening and Closing the Doors. Evaluating Immigration Reform and Control*. The Urban Institute Press, Washington D.C., 1989. 9. p., FRANCESCO CORDASCO (ed.): *Dictionary of American Immigration History*. The Scarecrow Press Inc., Metuchen, N. J. & London, 1990. 305. p. Franklin D. Scott is megállapította, hogy az 1880-as években a bevándorlási hullám erősödött az Amerikai Egyesült Államokban. FRANKLIN D. SCOTT: *Emigration and Immigration*. The Macmillan Company, New York, Collier-Macmillan Limited, London, 1963. 26–27. pp. David Weissbrodt szerint több, mint 5,2 millió bevándorló érkezett az USA-ba az 1880-as években. DAVID WEISSBRODT: *Immigration Law and Procedure in a Nutshell*. West Publishing Co., St. Paul, 1992. 7. p. Gönczi Katalin szerint az emigráció csúcspontját 1880 és 1926 között érte el, amely az amerikai bevándorlás második szakaszát jelentette. Az első periódus 1820-tól az amerikai polgárháborúig tartott. A harmadik nagy bevándorlási hullám 1948-ban vette kezdetét, amely egészen az 1980-as évekig elhúzódott. GÖNCZI KATALIN: *Magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 28–30. pp.

¹⁹ Hunfalvy szerint a kivándorlás következtében elinduló népességmozgást nem lehet pontosan meghatározni, amelynek okát abban vélte felfedezni, hogy „azok sem a magyar, sem az osztrák államban nem jegyeztek fel rendszeren.” HUNFALVY, 1874. 51. p.

önjogúan csak kivételesen kérhették elbocsátásukat vagy tarthatták meg a magyar állampolgárságukat. Lásd a 8. sz. mellékletet.

A kivándorlási folyamathoz szorosan kapcsolódott a határon belüli mobilitás, amelynek következtében, mintegy 600 ezer állampolgár változtatott lakóhelyet, amelynek eredményeként 51 %-kal nőtt azoknak a száma, akiket nem az illetőségi helyükön regisztráltak a népszámlálások alkalmával. A belső vándorlás növekedését mutatta, hogy 1880-ban a lakosság 25,6 %-át, 1890-ben 26,6 %-át írták össze a születési helyüktől távol.

A belső vándorlás a városok felé irányult.²⁰ Az elvándorlás leginkább az észak és az északkeleti országrészekben jelentkezett. Sokan költöztek Budapestre, amelyet a 9. sz. melléklet is igazol. A székesfőváros lakosságának növekedése több, mint ötszöröse volt Szeged törvényhatósági jogú város népességnövekedésének. A vidéki városok közül Szeged szerepelt az első helyen lakosságának alakulása szempontjából 1890-re. Az alföldi városban volt a legnagyobb a belső vándorlás következtében kialakult lakosság-szám-növekedés a többi városhoz viszonyítva.

A megélhetés miatt vonzó területnek számított még az ipari forradalom következtében gyorsan fejlődő bánya- és iparvidékek (pl. Esztergom, Nógrád, Borsod).²¹ Illyefalvi szerint a belső vándorlás mértékét az illetőségi és a születési hely alapján lehet megállapítani.²²

A 10. és a 11. sz. mellékletekből megállapítható, hogy a külföldi személyek száma növekedett. A helyi illetőségű személyek száma emelkedett 1880 és 1890 között. A belső vándorlás mértékének növekedését mutatja, hogy a „más megyebeli” illetőségű személyek aránya is nőtt a vizsgált időszakban. A számok nagyarányú növekedését figyelhetjük meg a horvát és a szlávön területeken.

A fentebb említett problémák „válságtünete” a kivándorlás volt.²³ Főleg a munkanélküli kereskedők és kézművesek indultak el, akiket a vasút térnyerése miatt elszegényedett fuvarosok követtek, majd pedig a bányászok egy része.²⁴ Az igazi kivándorlás az agrárnépesség körében következett be, amelynek oka volt többek között a paraszti birtokok elaprózódása és az eladósodás.²⁵

A dualizmus ideje alatt közel 2,2 millióan vándoroltak ki, többségük Amerikába, Ausztriába, Németországba vagy Romániába.²⁶ Az ország embervesztése azonban

²⁰ ILLYEFALVI, 1913. 165. p. Ráth is ugyanezeket az adatokat vizsgálta. RÁTH, 1896. 195–198. pp. Kenéz kiemelte, hogy a városoknak nagy volt a vonzóereje, különösen Budapestnek. KENÉZ, 1906. 195. p.

²¹ KATUS, 1979. 1132–1134. pp. Illyefalvi is hangsúlyozta a városok vonzó szerepét, hiszen a „művelődésnek s jobb közigazgatásnak” voltak a központjai. ILLYEFALVI, 1913. 80. p.

²² Uo. 165. p.

²³ FÖNAGY Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás 1849–1914*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2001. 157. p. A kivándorlás mértékét nyomon lehetett követni a főispánok által évente szerkesztett jelentésből. KELETI KÁROLY: *A gyakorlati statisztika kézikönyve*. Athenaeum R. Társulat kiadása, Budapest, 1875. 79. p.

²⁴ Az Amerikai Egyesült Államokban emigrált személyek munkavállalásának szabályozását ismertette: KITTY CALAVITA: *U. S. Immigration Law and the Control of Labor: 1820–1924*. Academic Press Inc., London etc., 1984. 39–49. pp.

²⁵ Brown szerint a kivándorlás egyik legfőbb oka a megélhetés volt, amelyet London példájával támasztott alá, ahol a munkanélküliek egy részét az éhhalál fenyegette. LAWRENCE GUY BROWN: *Immigration. Cultural Conflicts and Social Adjustments*. Longmans, Green and Co., New York etc., 1933. 116. p.

²⁶ Illyefalvi megállapította, hogy a kivándoroltak 85 %-a az USA-ban keresett munkát. A kivándorlási adatokat jól mutatja a kikötőkben végzett regisztráció. Ez alapján megállapította, hogy 1885 és 1890 között 25723 fő hagyta el az országot. ILLYEFALVI, 1913. 162–163. pp. Pisztóry szerint az USA területére történő kivándorlás átlagban 1873-tól kezdve meghaladta az évi 1000 főt. 1880-ban már több, mint 4000 állampolgár vándorolt ki a tengerentúlra. PISZTÓRY, 1884. 156. p. Kenéz szerint a gazdasági helyzet alakulásában kellett

ennél a számnál kevesebb volt (kb. 1,4 millió), mert egy részük idővel visszatért. Különösen a nem magyar nemzetiségűek költöztek külföldre.²⁷ Véleményem szerint ez a megállapítás azért is helytálló, mert a nemzetiségek jogait nem megfelelően szabályozták a dualizmusban. A századfordulót követően a *lex Apponyi* meglehetősen hátrányos helyzetbe hozta őket az anyanyelv használata körében. Ez megfelelt a dualizmus nemzetiségi politikájának és az egy politikai nemzet elvének gyakorlati érvényesülését segítette elő. A nemzetiségeket háttérbe kellett szorítani a politikában, amely jogaik folyamatos korlátozásával járt együtt, hiszen biztosítani kellett a közjogi rendszer működését. A nemzetiségi politikusok az ellenzék törekvéseit támogatták. Különösen megmutatkozott ez a virilizmus bevezetése kapcsán, amelynek egyik célja az volt, hogy a nemzetiségi képviselőket kiszorítsa a törvényhatósági bizottságból.²⁸

Az első állampolgársági törvényünk indokolása is megemlítette a kivándorlás megakadályozásának szükségességét.²⁹ Ezért fontos foglalkozni a felvidéki, a székely és a dunántúli kivándorlás okaival és folyamatával.

Ady Endre szavaival élve három millió koldus országa lettünk. Szili Ferenc szerint ez a megállapítás csak részben igaz. A monarchia területén belül ezen a téren is kimutatható volt a „centrum és peremvidék antagonizmusa.”³⁰ Az örökös tartományok közül Ausztria és Csehország a centrumot, míg Magyarország a peremvidéket jelentette. A felvidék mind földrajzilag, mind pedig a fejlődés tekintetében is a peremvidékhez tartozott. Nem véletlen, hogy a kivándorlás épp ott indult meg és terjedt át más területekre. Az Amerikai Egyesült Államokba való kivándorlás csak a századelőn vált meghatározóvá.³¹ Az USA külön törvényekben szabályozta a bevándorlást.³²

keresni az Amerikába történő kivándorlás legfontosabb okait. KENÉZ, 1906. 239. p. Ráth szerint az Amerikába történő kivándorlás Sáros, Szepes, Zemplén és Abauj-Tolna megyékből indult el. A kiköltözők száma meghaladta a 200 ezret az 1890-es évekre. RÁTH ZOLTÁN: *Magyarország statisztikája. A statisztika elméletével és nemzetközi összehasonlításokkal.* Athenaeum Részvénytársulat, Budapest, 1896. 193. p. Puskás Julianna megállapította, hogy az „utazási, vándorlási forgalom mennyisége [...] nem azonosítható a kivándorlás méreteivel”, mert számolni kell az ún. „halmozódással”, egy személynek többszöri regisztrációjával. PUSKÁS JULIANNA: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokba 1880–1940.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 61. p. Az USA-ba történő kivándorlás nagyságát ismertette: SZONDI ILDIKÓ, BÁLINT ERZSÉBET, MÉSZÁROS JÁNOS: *Betekintés az amerikai magyarság demográfiai viszonyaiba Toledó (Ohio) és Szeged együttműködése kapcsán.* 467–468. in.: Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Acta Juridica et Politica*, Tom. LXXI., Fasc. 1–17., Kiadja: Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, Szeged, 2008.

²⁷ FÓNAGY, 2001. 157–158. pp.

²⁸ SÁRLÓS BÉLA: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 81–82. pp., KAJTÁR ISTVÁN: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 72. p.

²⁹ A törvényjavaslat és az indokolása megtalálható: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) K 26. I. 10. 1879. 2444. jegyzőkönyvi szám (továbbiakban: jksz.) Az országgyűlési irományokban olvasható javaslat: MOL K 26. I. 10. 1879. 3498. jksz., MOL K 2. I. 10. 1879. 2887. jksz.

³⁰ SZILI FERENC: *Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914.* Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1995. 106. p.

³¹ Illyefalvi is kiemelte az Amerikai Egyesült Államokba kivándorló magyarok nagy számát. ILLYEFALVI, 1913. 79. p. Az Amerikai Egyesült Államok bevándorlási politikájának történetét elemzi Bierstadt, aki szerint a kivándorló magyarok amerikanizációját magyar szervezetek is elősegítették. Külön ki kell emelni e tekintetben az *Americanization Committee* szerepét. EDUARD HALE BIERSTADT: *Aspects of Americanization.* Stewart Kidd Co., Cincinnati, 1922. 54. p.

³² Aleinikoff ismertette a bevándorlás kapcsán az amerikai Legfelsőbb Bíróság elé került fontosabb jogeseteket. T. ALEXANDER ALEINIKOFF: *Semblances of Sovereignty. The Constitution the State and American Citizenship.* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 2002. 47–48. pp. A bevándorlás feltétele volt többek között a regisztrációs űrlap kitöltése. JOHN J. NEWMANN: *American Naturalization Process and Procedures 1790–1985.* Indiana Historical Society, 1985. 1–3. pp. Az amerikai

A kivándorlókat közel azonos indokok: a növekvő közterhek, a mezőgazdaság átalakulásából adódó munkanélküliség és a kivándorlási ügynökök ígéretei motiválták. „Az eladósodás veszélye a Damoklész kardjaként függött a törpebirtokos parasztság feje fölött.”³³

A kivándorlás legfőbb okát Neményi Bertalan a földhiányban látta. A nagy és középbirtokok a gazdasági területek több, mint a felét tették ki. Elsősorban a rendiség maradványaként jelentkező kötött birtokok jelentették a problémát, mert azok nem segítettek a szegény népelemek megélhetésén. Sok vármegyében a kötött birtokok nagysága meghaladta a szabad területekét, amely a kivándorlás elindítója lehetett. A mélyebb okokat keresve elsősorban a hitbizományi birtokrendszer kell megvizsgálni. Földes Béla szerint e jogintézmény a korábnál nagyobb szerepet kapott.³⁴ Neményi szerint azokból a megyékből volt a legmagasabb a kivándorlás, ahol a hitbizományi birtokok kiterjedése a legnagyobb volt. Nem lehet azt mondani, hogy a hitbizományok elterjedése volt csak a kivándorlás egyedüli oka.³⁵ Egy új bérletrendszert kellett volna bevezetni szerinte, amely ideiglenes jelleggel ugyan, de pótolta volna a földosztást. Marczali a következőket mondta a kivándorlás megelőzéséről. „A kivándorlást legjobban megakadályozza az, ha otthon jó dolga van az embernek.”³⁶

Nem lehet megfélekedezni arról a demográfiai tényről sem, hogy több megyében túlnépesedés alakult ki. Gaál Jenő szerint ez a nyugat-európai államokhoz képest alacsonyabb szinten maradt. A kivándorlás oka inkább abban keresendő, hogy az ország a természet által nyújtott erőforrásokat kedvezőtlenül használta ki.³⁷ Thirring véleménye szerint megfigyelhető ez a folyamat bizonyos megyékben.³⁸ Neményi szerint ez arra en-

bevándorlás történetéhez: GABRIEL J. CHIN, VICTOR C. ROMERO, MICHAEL A. SCAPERLAND: *Immigration and Constitution*. Vol. 1. (The Origins of Constitutional Immigration Law.) Garland Publishing Inc., New York & London, 2000. 229–231. pp., ROBERT W. TUCKER, CHARLES B. KEELY, LINDA WRIGLEY: *Immigration and U.S. Foreign Policy*. Westview Press, San Francisco, 1990. 26–39. pp., WILLIAM S. BERNAD (ed.): *American Immigration Policy*. Harper & Brothers, New York, 1950. 86–159. pp., THOMAS ALEXANDER ALEINIKOFF, DAVID A. MARTIN, HIROSHI MOTOMURA: *Immigration: Process and Policy*. West Publishing Co., St. Paul, 1995. 40–47. pp., FRANK L. AUERBACH: *Immigration Laws of the United States*. The Bobbs-Merrill Company inc., Indianapolis etc., 1955. 1–5. pp., ELIZABETH J. HARPER, ROLAND F. CHASE: *Immigration Law of the United States*. The Bobbs-Merrill Company inc., Indianapolis etc., 1975. 4–5. pp., JACK WASSERMAN: *Immigration Law and Practice*. Joint Committee on Cont. Legal education, Philadelphia, 1973. 1. p.

³³ Sokan földönfutóvá váltak. A városok befogadóképessége szűkös volt, amelynek következtében a fiatalok körében is megindult a kivándorlás. SZILI, 1995. 107. p.

³⁴ FÖLDES BÉLA: *Társadalmi gazdaságtan: Nemzetgazdaságtan*. 2. köt. Eggenberger, Budapest, 1894. 42. p. Kenéz szerint, a hitbizományi birtokrendszer „nemcsak terjesztik és állandósítják a latifundiumokat [...], hanem a latifundiális gazdálkodásnak [...] kárait fokozzák.” KENÉZ, 1913. 313. p. A hitbizományi birtokrendszer elősegítette az elvándorlást. Uo. 301–340. pp.

³⁵ NEMÉNYI BERTALAN: *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás*. Athenaeum, Budapest, 1911. 25–29. pp. Hunfalvi is elemezte a hitbizományi birtokrendszer számszerinti adatait. HUNFALVY, 1874. 62. p. Peres Zsuzsanna röviden ismerteti a hitbizományi birtokrendszer kialakulását és elterjedését. PERES ZSUZSANNA: *A családi hitbizomány intézményének megjelenése Magyarországon*. 416. p. in.: Mezey Barna, Révész T. Mihály: Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.

³⁶ MARCZALI HENRIK: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1907. 303. p.

³⁷ GAÁL JENŐ: *Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája a második ezredév küszöbén*. 2. köt. Kiadja: Kilián Frigyes, Budapest, 1907. 75. p.

³⁸ THIRRING GUSZTÁV: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Kiadja: Kilián Frigyes, Budapest, 1904. 206. p. Neményi az előbbi szerző érvelésével támasztotta alá gondolatait. vö. NEMÉNYI, 1911. 39. p.

ged következtetni, hogy az „emigráció a rossz birtokelosztás és a részben ebből folyó hiányos kultiváció következménye” volt.³⁹

1. A felvidéki kivándorlás

A felvidéki kivándorlás az 1870-es évek elején vette kezdetét. Először Sáros megyéből indultak meg az emberek. A szlovák, majd a 1880-as évektől kezdve a magyar anyanyelvű lakosság is csatlakozott a kivándorláshoz, amely leginkább a volt egytelkes jobbágyokat és a munkanélküli iparosokat érintette.⁴⁰ Simón szerint a felvidéki kivándorlás leginkább az elszegényedett megyéket jellemezte.⁴¹

A harmadik Országos Gazdakongresszuson Bornemissza Lajos tartott előadást arról, hogy a felvidéki munkások miért vándoroltak ki az országból. Véleménye szerint az egyik ok az éhínség és a szegénység, míg a másik a „jobb lét” utáni törekvés volt. E két kiváltó ok szoros összefüggésben állt egymással.

A társadalomban és a gazdaságban végbement alapvető változások az úrbériség eltörlésével is összefüggésben voltak.⁴² A földművelésből élő lakosság megtartotta régi szokásait és életmódját. A földbirtokos teremtette meg a munkalehetőséget a föld megművelésével, a bányászattal, a szeszfőzéssel, a regáléval stb.⁴³

A nyolcvanas években ez a kedvező gazdasági helyzet megváltozott. A bányászati lehetőségek csökkentek, a szőlőállományban a filloxéria járvány komoly pusztulást okozott, a szeszgyárak nagy része üresen állt, a gazdag faállomány kipusztult. Az előadó szerint ez a gazdasági és ipari hanyatlás idézte elő a kivándorlást, amely korábban a megélhetést biztosította. Nem csak a munkásokat, hanem a városban élő polgárokat is sújtotta a megélhetési probléma. A földbirtokosok a munkaerőhiányt gépekkel pótolták. Ezek a változások a birtokosok anyagi helyzetének romlását is előidézték, akik korábban a munkalehetőséget biztosították. Véleménye szerint az állam nem tett meg mindent a kivándorlás elkerülése érdekében. A kivándorlás megakadályozására hibás kísérlet volt, hogy az útlevéllal kivándorlókat a rendőrség a határról visszatoloncolta, a helyi hatóság bezáratta és megbírságolta őket. Szerinte a megoldás az „adórendszer, okszerű népnevelés, házi ipar fejlesztése, gazdasági ipar-támogatás, a közigazgatás és az igaz-

³⁹ Uo. 40. p.

⁴⁰ Hamarosan más megyék (pl. Szepes, Zemplén, Abaúj-Torna, Gömör, Kishont, Trencsén, Nyitra, Árva, Túróc és Zólyom) lakossága is megindult. SZILI, 1995. 109. p.

⁴¹ SIMÓN PÉTER: *A székely kivándorlás kiváltó vallási, nemzeti és közgazdasági szempontból*. Kellner G. Ny., Budapest, 1903. 2. p. Liptó, Maros-Torda megye és Debrecen városa javasolta, hogy korlátozzák a felvidéki kivándorlást. *Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai*. 12. köt. Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, s.l., 1883. 387. p.

⁴² Homoki-Nagy Mária részletesen elemzi a 1848-ban megvalósított jobbágyfelszabadítást. HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Jobbágyfelszabadítás és annak nehézségei Magyarországon 1848/49-ben*. Jogtudományi Közlemény. LIV. évf., 1999. 1. sz. 6–8. pp. Kiemeli, hogy az 1848:IX. tc. létrejöttének megértéséhez elengedhetetlen az 1790/91. évi 67. tc. által felállított regnikolánris bizottságok által kidolgozott magánjogi törvénytervezet. uó.: *A feudális köztartozásoktól mentes tulajdonjog kialakítására tett intézkedések*. Debreceni Szemle. 1998. 3. sz. 431. p.

⁴³ A bányászat a felvidéken virágzott, a szeszipar fejlesztette a mezőgazdaságot. A birtokosok nagy része jövedelmező szőlőterület tulajdonosa is volt. Az állattenyésztés és a faipar keresetét biztosított a dolgozók számára. *Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus Tárgyalásai*. (továbbiakban: OGT.) 5. köt. Szerkesztette és kiadta: Az Orsz. Magyar Gazd. Egyesület, Budapest, 1895. 9. p.

ságszolgáltatás” javítása lehetett volna.⁴⁴ Az állam nem fejlesztette a mezőgazdaságot és az ipart, mind e mellett emelte az adókat és megváltotta az italmérési jogot.

Ezen problémákhoz társult a zsellérekérdés megoldatlansága.⁴⁵ A majorsági zsellérek 1848-ban még nem szerezhették meg a bérbe vett területeik felett a tulajdonjogot, ezért indultak el az 1860-as években a birtokperek. A Kúria majdnem két évtizedes pereskedés után kimondta, hogy ezek a zsellérek birtokaikat megválthatják az 1848. évet megelőző értéken. Ez megváltoztatta az egész Felvidék mezőgazdaságát. A következő jelzőt hangoztatták: „megjött a zsellérek szabadsága”.⁴⁶ Ezt követően tömegesen kérték haszonélvezetben lévő földjeik tulajdonba történő átadását. Peres sokasága indult el tulajdoni viszonyok rendezése ügyében.⁴⁷

Bornemissza szerint a kivándoroltak védelmét és képviselét az államnak biztosítania kellett volna külföldön. A hatóságoknak lett volna feladata, hogy figyelemmel kísérjék a tengerentúli munkásokat, összeállítsák a kivándoroltak jegyzékét, és olyan egyesületeket hozzanak létre, amelyek keretein belül biztosítva lenne, hogy a kivándoroltak megőrizhessék magyarságukat és honpolgári érzelmeik ne változzanak meg.⁴⁸ Ez azért volt fontos, mert a kivándoroltak nagy többsége később hazatért.

Véleménye szerint az államnak az lenne a legfontosabb feladata, hogy a célszerű telepítési és gazdasági viszonyok kialakításával, a megélhetés biztosításával a kivándorlási kényszert enyhítse. Úgy vélte, hogy ha már nem volt arra lehetőség, hogy a kivándorlást megakadályozzák, legalább az ország „tekintse polgárát a külföldön is magáénak, támogassa és védelmezze; mert az oly kivándorló, ki munkája által vagyont szerez külföldön, s hazájába visszatér, hogy birtokot vegyen és polgári kötelességeinek eleget tesz, az ily polgár nagy szolgálatot tesz hazájának”.⁴⁹ A korabeli statisztikai adatok alapján a Felvidékről 250 ezer lakos tartózkodott az USA-ban, akik keresményük nagy részét hazaküldték.

⁴⁴ OGT. 1895. 11. p.

⁴⁵ A földbirtokosok már a század elején tisztában voltak azzal, hogy földjeiket nem csak jobbágyokkal, hanem zsellérekkel kell megműveltetni. A birtok egy részének területét az ún. bérföldeket szóbeli vagy írásbeli megállapodások révén bérbe adták „kézimunka-szolgálmány” fejében. Bornemissza megkülönböztette az úrbéri zsellérségtől a majorsági (kuriális) zsellérséget. Ezt az eljárást azért lehetett könnyen fogatosítani, mert az 1836:4. tc. szerint a jobbágytelek külső illetőségeit nem lehetett elszakítani a belső területektől. Az 1840:8. tc. az öröklés esetében sem engedte meg a jobbágytelek felaprózódását. „Ezen kölcsönös érdek által létesítették a nem úrbéri természetű, de különös felmondástól függő ideiglenes természetű zsellérségek, ezen eljárás által a vagyon és munka, a mezőgazdaság eme két főtényezője egyesültek, hogy egymást támogassák.” Ez a magánjogi viszony 1848-ig állt fenn, mert ezt követően a jobbágy és az úrbéres zsellérek birtokai szabad tulajdonná minősültek. OGT. 1895. 12–13. Az 1848-ban megindított reformok szerepéről beszélt Szászi Ferenc is. Véleménye szerint a nagybirtok kedvező helyzetbe került, hiszen a birtok egy részének megváltással történő eladásából a birtokos jövedelmet szerzett, míg a két-három hold földből megélni nem képes paraszt olcsó munkaerőt biztosított a számára. SZÁSZI FERENC: *Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig*. s.n. Nyíregyháza, 1972. 82. p.

⁴⁶ OGT. 1895. 13. p.

⁴⁷ Az ügyvédek legtöbbször visszautasították az ügyek elfogadását, mert a jogalapot kutatva rájöttek, hogy a jogszabályok hiányossága és pontatlansága miatt jogilag reménytelen a felperesi helyzet. Leginkább az 1848 előtti „telekkönyvezet” házzal bíró zsellérek pereinek képviselét vállalták el. A szaporodó perek miatt a kormányzat 1893-ban elhatározta, hogy törvényjavaslatot készít a zsellérperek szabályozására. OGT. 1895. 14. p.

⁴⁸ A kormány konzulátust állított fel Pitsburg-ben, az itt dolgozó magyarok védelme érdekében 1894-ben. OGT. 1895. 17. p.

⁴⁹ OGT. 1895. 16. p.

A korabeli adórendszer szintén megnehezítette a megélhetést.⁵⁰ A kivándorló hazatérését követően általában birtokot vett, két-három évig gazdálkodott, amelyből fenntartotta magát. Ezt követően nem maradt más lehetőség a többség számára, mint hogy újra külföldön keresse a boldogulását. Ez azt a veszélyt is magában rejtette, hogy e polgárok közül csak kevesen tértek vissza hazájukba.

A kongresszuson elfogadott ténymegállapítás és határozati javaslat a következőket tartalmazta: a felvidéki kivándorlás oka az állandó éhínség és szegénység, az állam a határvidéken lévő vármegyéket fokozottabban védje meg a beözönlő munkaképtelen személyektől és gondoskodjon a külképviseletek megerősítéséről.

Az első helyen említett okokat kívánta részletezni Löcherer Andor, aki szerint azt is bele kellett volna venni a határozatba, hogy a kivándorlás alapvető oka a rosszabbra fordult gazdasági helyzet volt. Javaslatát a jelenlévők nem támogatták.⁵¹

A bevándorlással kapcsolatban gróf Károlyi Sándor kiemelte, hogy a „kóborlást” német minta alapján kellett volna megoldani.⁵² A felszólalók érintették a zsidóság és az oláh cigányok kérdését is.⁵³ Salamon Tivadar az elszegényedés egyik okát abban látta, hogy a kocsmákban hitekre, vagy élelmiszerért cserébe is lehetett fogyasztani.⁵⁴ Az előbbi problémáknál lényegesebb volt, a zsellérgkérdés, amelynek határozatba való foglalását vetette fel Piller Kálmán.⁵⁵ A felszólalók itt az illetőségi szabályok változtatását is javasolták.⁵⁶

A vizsgált időszak egyik jelentős mértéket öltő vándorlása Trencsén vármegyéből indult ki. A főszolgabíró levele szerint, a családfő 1000 m² házhelyet, 1 hold földet és 1200 szögöl szőlőt kapott. Abban az esetben, ha volt a családban 10 éven felüli fiúgyermek, akkor még kaptak 3 hold 800 szögöl területet. A kiköltözött családok három évig adómentességet élveztek és díjmentes vasútszállítást biztosítottak a számukra.⁵⁷ Az ellentmondó adatok miatt a belügyminiszter kérte, hogy derítsék ki, mit ígért a szerb

⁵⁰ Az adó és a kisbirtokosokat leginkább sújtó közterhek (pl. úrbéres, iskola-fenntartási és lelkészi járandóságok) szintén nehezítették a megélhetést. A föld megszerzésével együtt járt a telekkönyvi átírással kapcsolatos költség is. „Ilyképen hiúsítja meg az állam számtalan esetben közvetlenül a földvásárlást s ezáltal a szó szoros értelmében kivándorlókat toboroz.” NEMÉNYI, 1911. 34–35. pp.

⁵¹ A módosított szöveg a következőképpen hangzott volna: „A felvidéki kivándorlásnak indító oka a nehéz és a rosszabbra fordult gazdasági helyzet, az állandó inség és szegénység.” Löcherer Andor hozzászólása. OGT. 1895. 23. p.

⁵² A munkaképes személyt a németek eltiltották a kéregetéstől. Három napig túrték meg az adott községben az ilyen személyt, ezt követően kitoloncolták. Toloncolási telepre is kerülhetett az illető, ahol munkával és étellel látták el. Ezeket a szabályokat csak a munkaképes személyekkel szemben érvényesítették. Károlyi szerint német mintára „kőbortelep”-et kellene felállítani. Gróf Károlyi Sándor hozzászólása. OGT. 1895. 23–24. pp.

⁵³ Sz. Szakács Péter és Szentiványi Oszkár, Okolicsányi Dénes hozzászólása. OGT. 1895. 24–26. pp.

⁵⁴ Salamon szerint „a korcsma hiteléből származik az egész kivándorlás.” Javaslatát szerint törvényben kellene kimondani, hogy csak készpénzért lehessen italt vásárolni. Salamon Tivadar hozzászólása. OGT. 1895. 25. p.

⁵⁵ Piller Kálmán hozzászólása. OGT. 1895. 25. p.

⁵⁶ Külön kitértek a letelepülés problémájára, a megélhetéssel összefüggő vagyoni viszonyok vizsgálatára, az erkölcsi bizonyítván fontosságára és az illetőség kiderítésére. A zsellérekre vonatkozó negyedik pontot a következőképp fogadták el: „a zsellérgkérdésnek sürgős törvényhozás útján rendezése, valamint a munkás és a munkaadó közötti szükséges és megzavart béke helyreállítása céljából a törvényhozáshoz feliratot intéz.” OGT. 1895. 26. p.

⁵⁷ Ezeknek az adatoknak ellentmondott a 13/1889. sz. alispáni levél, amelyben egy-egy hold „réti föld” juttatásáról volt szó, amelynek értéke 50 ft volt. Az alispán kiemelte, hogy évi 6 ft 50 kr juttatásban részesítette a szerb kormány a kivándorlókat. A tisztviselő szerint nem kell sajnálni a kivándorlókat, mert többségükben „rovott előéletű egyének” voltak. MOL K 150. 1890. I. 10. 26744. jksz. 2434. alapszám (továbbiakban: apsz.)

kormány a magyar kivándorlóknak.⁵⁸ Csak a szerb nemzetiségű kivándorlók számára biztosították a fentebbi kedvezményeket.

A kivándorlás kezdeményezője Kuzmanovics Arsza büntetett előéletű nőszemély volt. Tevékenységét segítette Szavkovics Száva és Bundja Lázár, akik „erkölcsi életüket akarták rehabilitáltatni” Szerbiában.⁵⁹ A kérelmezők többsége eladósodott személy volt. A belügyi anyaghoz csatoltak egy összeírási jegyzéket, amelynek tanulsága szerint csak Pancsováról 56 lakos költözött el. Az elbocsátáshoz szükséges felvételi ígérvényeket a szerb kormány állította ki a családfőknek és a nagykorú gyermekeinek.

Az ármentesítéssel járó költségek elviselhetetlen terhet róttak a lakosságra. Dániel Ernő országgyűlési képviselő közbenjárt az ügyben, amelynek eredményeként Fejér Miklós miniszteri tanácsos ígéretet tett arra, hogy a kormány a költségek egy részét átvállalja. A torontáli főispán a következőket nyilatkozta. Az ármentesítési költségek mellett tovább súlyosbította a helyzetet, hogy ügynökök (pl. Kuzmanovics Arsza) is közreműködtek a kivándorlás elősegítésében. Az emberek gyűlést tartottak, ahol egy 20 tagú küldöttséget választottak, hogy megkérjék a pénzügyminisztert a kincstár által megígért segítség biztosítására. Véleménye szerint sem kellett sajnálni a „rovott előéletű” személyek kivándorlását.⁶⁰

A Budapesti Hírlap is tudósított a kivándorlásról. Homolocz községből 96 család (372 személy!) távozott a „kivándorlás apostolai”, vagyis az ügynökök segítségével. A hírlap szerint a kivándorlást az elszegényedés idézte elő. Az árvíz ellen emelt gát megépítésének költségeit nem tudták kifizetni. A végrehajtók elhordták még a vetőmagot is. Az elkeseredett állampolgárok panaszait senki nem hallgatta meg.⁶¹ Az Egyetértés c. lap bővebben kifejtette a homoloczi ügyet. A lap pontosan felsorolta, hogy milyen juttatásokat kaptak a kivándorlók a szerb kormánytól. Véleménye szerint a török elől Magyarországra menekült szerb nemzetiségű lakosok költöztek vissza a „szerb királyság területére [...] magyar polgári jogukról ezennel lemondva, a szerb királynak” szerettek volna „oly hív alattvalói lenni, mint [...] a Habsburg dinasztiának.”⁶² A kivándorlás okai között szerepelt, hogy Büchler Bódog királyi mérnök nem végezte megfelelően a munkáját, így az elkészített csatorna használhatatlan lett, eliszaposodott és a víz elöntötte a területeket. A végrehajtó többször szedte be az adót és mindent elhurcolt, ami a család megélhetését biztosította volna. Az eljárás jogszerűsége miatt panasszal szerettek volna az illetékes szervhez fordulni, de az ugyan az volt, mint amely a végrehajtót kirendelte.⁶³

⁵⁸ A Belgrádból érkezett levél tanúsága szerint a családok 4 hektár földet kaptak művelésre és 2000 m²-es házhelyet. A 16. életévüket betöltött fiúk pedig két hektár területhez jutottak. MOL K 150. 1890. I. 10. 26744. jksz. 2434. apsz.

⁵⁹ MOL K 150. 1890. I. 10. 26744. jksz. 2434. apsz.

⁶⁰ MOL K 150. 1889. I. 10. 59288. jksz. 43596. apsz.

⁶¹ Az ügyvel kapcsolatban: MOL K 150. 1889. I. 10. 43596. jksz. Alapszám nem volt feltüntetve. Itt található meg a Budapesti Hírlapban megjelent cikk is.

⁶² Egyetértés (továbbiakban: Egy.) 1889. október 21. 23. évf. 290. sz.

⁶³ A panaszokkal Pesten nem foglalkoztak, amelynek következtében nem maradt más lehetőség, mint a kivándorlás. Egy. 1889. október 21. 23. évf. 290. sz.

2. A székely kivándorlás

Az állampolgársági törvény indokolásában külön utaltak a székely kivándorlásra, amely egy körülhatárolt lakossági réteget érintett.⁶⁴ Mindamellet „a mi fajunk sem nem olyan szapora, sem nem oly bő, hogy azon kelljen igyekeznünk, hogy minél többet megfoszszunk azon jogtól, hogy magát magyarnak nevezhesse, ha az mindjárt magyar-nak született.”⁶⁵ Nem lehetett megakadályozni, hogy ezek az emberek évek múlva visz-szatérjenek, és a honpolgárok jogaikat gyakorolhassák.

A székely kivándorlás igazi oka nem az volt, hogy az illető állampolgárok „Oláhországban” akartak letelepedni, hanem munkát akartak vállalni, majd idővel visz-sza szerettek volna térni az országba. Előfordulhatott, hogy külföldön családot alapítot-tak, amelynek következtében még inkább fontos lett volna, hogy számon tartsák, hogy ki tartozott a magyar államhoz. „A kik nem jelentkeznek, akik 10 év leforgása alatt a magyar állam iránt annyi kötelességet sem érez, hogy azt a kis fáradságot vegye magá-nak, hogy levelet írjon, vagy a consulnál jelentkezék, az már lélekben megszűnt ma-gyar állam polgára lenni.”⁶⁶

Simonyi szerint a magyar állampolgárságot nem lehet üres címként felfogni, hiszen egy magyar állampolgárnak külföldi tartózkodás ideje alatt is joga volt igénybe venni az állam védelmét és támogatását. Az állampolgároktól elvárták, hogy időközönként je-lentsék be, hogy a magyar honosságukat fenn szeretnék tartani, amelynek következté-ben szükséges volt a távollét (32. §) elfogadása. Nem csak egy személy vagy egy párt érdekeit kellett szem előtt tartani egy törvény megalkotásánál, hanem az egész orszá-gét.⁶⁷ Viszontválaszában Thaly kifejtette, hogy érdemesnek tartotta Kossuth Lajost arra, hogy róla a törvény külön is megemlékezzen.⁶⁸ Nem támogatta Szilágyi Dezső javasla-tát Szábely Antal, aki szerint, „hogy ha Szilágyi Dezső t. tagtársunk egyszer abba a helyzetbe jutna, hogy neki, mint emigránsnak ki kellene menni, soha életében nem jutna eszébe, hogy bejelentse akárkinek szép szeméért, vagy ezen törvény kedvéért, hogy ő ezen hazának, a melyből emigrált, valamikor honpolgára akar lenni.”⁶⁹ A képviselők egy része szerint e szakasznak nem volt anyagi indoka, csak azért került be a törvényja-vaslat szövegébe, hogy Kossuth Lajost megfoszthassák állampolgárságától.⁷⁰ Kossuth a törvény hatálybalépését követő tíz év elteltével veszítette el magyar állampolgárságát.⁷¹

⁶⁴ Az indokolás megtalálható: MOL K 26. I. 10. 1879. 2444. jksz., MOL K 26. I. 10. 1879. 3498. jksz., MOL K 2. I. 10. 1879. 2887. jksz.

⁶⁵ Simonyi külön hangsúlyozta, hogy a székelyek között előfordult, hogy úgy voltak tíz évig távol, hogy közben nem jutott eszébe, hogy az útlevelét meg kellett volna hosszabbítani. P. SZATHMÁRY KÁROLY (szerk.): *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. 7. köt. Pesti Könyv-nyomda-Részvény-Társulat, Budapest, 1880. (továbbiakban: KN. 1879. VII.) 360. p.

⁶⁶ Molnár szerint a székely kivándorlók többsége csak dolgozni ment külföldre és néhány év elteltével vissza is tért hazájába. KN. 1879. VII. 374. p. Földes egyenesen túlzónak vélte a székely kivándorlás más ku-tatók által ismertetett nagyságát. Szerinte csak évi 500 főt tehetett ki azoknak a száma, akik végleges letelepe-dés miatt hagyták el az országot. FÖLDES, 1885. 184. p.

⁶⁷ KN. 1879. VII. 374. p.

⁶⁸ Thaly azzal indokolta, hogy „kivételes nagyságok kivételes intézkedéseket érdemelnek”. Ezt a lehető-séget a többi politikai emigránsra nem szerette volna kiterjeszteni. KN. 1879. VII. 374. p.

⁶⁹ KN. 1879. VII. 374. p.

⁷⁰ Szabely hivatkozott Szilágyi Dezsőre, akinek indokait nem tudta elfogadni. KN. 1879. VII. 374. p. vö. Szilágyi Dezső hozzászólása. KN. 1879. VII. 368–369. p. Geczó Jenő már korábban felvetette, hogy a székely kivándorlást meg kellett volna akadályozni. GREGUSS ÁGOST (szerk.): *Az 1865-dik december 10-dikére hir-detett országgyűlés Képviselőházának naplója*. 2. köt. Nyomtatott: Emich Gusztáv Magyar Akad. Nyomdász-nál, Pest, 1866. 101. p. Medán Endre hozzászólása. GREGUSS ÁGOST (szerk.): *Az 1865-dik december 10-*

Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) is foglalkozott a székelyek kitelepítésével, amelynek megoldására külön szakosztályt hozott létre.⁷² A III. gazdaságkongresszuson is felvetődött a kérdés megvitatása. T. Nagy Imre előadó ismertette, hogy munkahiány miatt a székelyek egy része a szomszédos országokban keresett megélhetést. Véleménye szerint a kitelepítés eszméjét a kivándorlástól való megmentés gondolata hozta létre. Kérdésként merült fel, hogy a székelyek közül kiket kellett volna kitelepíteni. Véleménye szerint ez nem jelentette a súlyos társadalmi probléma megoldását.

A telepítés lefolytatására bizottságot állítottak fel Somsich Pál képviselőházi elnök vezetésével.⁷³ 1882-ben országos mozgalom indult a bukovinai székelyek visszatelepítése érdekében. Erre az Al-Duna szabályozása teremtette meg a lehetőséget, hiszen a termőterületek a kincstár birtokába jutottak. A kormány támogatta a telepítést, amelyet az Al-Duna szabályozását végrehajtó bizottság segítségével szeretett volna megvalósítani. A programhoz szükséges pénz összegyűjtésével kezdte meg a működését 1882-ben az ún. csángó bizottság. A tervek szerint Pancsova környékére akartak 1000 főt telepíteni. Az összeírás alkalmával több, mint 200 ezren jelentkeztek, akik részt akartak venni az áttelepítésben. Ezzel indult meg a „modern népvándorlás”.⁷⁴ A csángó bizottság 1883-ban fejezte be működését, a további visszatelepülők ügyét a Csángó-Magyar

dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. 11. köt. Nyomatott: Emich Gusztáv Magyar Akad. Nyomdásznaál, Pest, 1868. 151. p. Az ügyben határozati javaslatot is benyújtottak. *Az 1869-dik évi ápril. Hó 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai.* 15. köt. (továbbiakban: KI. 1869. XV.) Pesti-Bécsi Irodalmi és Művészeti Intézet, Deutsch Testvérek, Pest, 1878. 1404. sz. 175. p., KI. 1869. XV. 1433. sz. 328. p., *Az 1869-dik évi ápril. Hó 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai.* 16. köt. Pesti-Bécsi Irodalmi és Művészeti Intézet, Deutsch Testvérek, Pest, 1878. 1455. sz. 354. p. Lázár Ádám felvette a csángó magyarok áttelepítését 1871-ben. A kivándorlás okaként említette a forradalmi és háborús eseményeket, az 1815. évi devalvációt, az 1817. évi éhínséget, az eladósodást és a túlzott mértékű adóztatást. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 17. köt. Nyomatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1871. 303–304. pp. A témához kapcsolódó felszólalások: Körmeny Sándor hozzászólása. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 19. köt. Nyomatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 382. p., Orbán Balázs hozzászólása. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 20. köt. Nyomatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 359. p., NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 22. köt. Nyomatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 378. p., NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 23. köt. Nyomatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 330. p., P. SZATHMÁRY KÁROLY (szerk.): *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 7. köt. Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, Pest, 1886. 52. p. Becze Antal hozzászólása. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1872-dik évi szeptember hó 1-re hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 2. köt. Magyar Királyi Államnyomda, Buda, 1872. 271. p.

⁷¹ A témáról bővebben: VARGA NORBERT: *A távollét intézménye a magyar állampolgársági jogban, különös tekintettel az első állampolgársági törvényre (1879:L. tc.).* 417–431. pp. in.: Stipta István (szerk.): *Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolcensium II.* Bibo Kiadó, Miskolc, 2002.

⁷² Kuun Kocsárd gróf 250 ezer forintot adományozott az EMKE-nek, hogy ezt a problémát megoldja. OGT. 1895. 27. p.

⁷³ Kenéz Béla szerint a telepítést nem lehetett bérlettel, „árendával” megoldani. A „tulajdonba bocsátás a legkívánatosabb módja a telepítésnek”. KENÉZ BÉLA: *Nép és Föld.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1917. 136. p.

⁷⁴ A. SAJTI ENIKŐ: *Székely telepítés és a nemzetiségi politika a Bácskában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 10. p.

Egyesület intézte. A földművelésügyi minisztérium 1888-tól szintén részt vett a programban.⁷⁵

Fontos megvizsgálni, hogy milyen okok játszottak közre a székelyek kivándorlásában. Barabás Endre szerint ebben nagy szerepe volt a területet sújtó elemi csapásoknak. Ezek közül kiemelte, hogy „Nemere szele megfosztotta Isten áldásától egy évre” a területet, a „rendkívüli jégpusztítás eiverte a termést, avagy valamely állatbetegség lábas jószágait dézsmálta meg.”⁷⁶ A családfenntartók ebben a helyzetben nem tehettek mást, mint hogy kivándoroltak, amely szerencse esetén nem volt hosszú időtartamú, mert legtöbbször visszatértek hazájukba.

Simón szerint a kivándorlás legfontosabb oka, hogy nem volt „kenyér, [...] nincs munka.”⁷⁷ Ezt még súlyosbították a közterhek, amelynek következtében a székely nép nagy része koldusbotra jutott. A probléma megoldására hívták össze a kivándorlási kongresszusokat. A kormány ígéreteket tett a probléma törvényi szintű rendezésére.⁷⁸

A kivándorlást a társadalmi feszültségek is elősegítették. „Rákényszeríti társadalmunk anyagilag megrendült tagját, hogy minden elérhető óriult módon maradjon meg azon a polcon, melyen tudják: minek következménye nemcsak az anyagi rohamos bukás, hanem legtöbbször az erkölcsi is.”⁷⁹ Simón is hasonló okokat vélt felfedezni. Hiányzott a megművelhető földterület. Ezt csak súlyosbította, hogy a rendelkezésre álló területek termékenysége alacsony volt.⁸⁰ A földbirtokok annyira elaprózódtak, hogy a családok nem tudtak megélni.

Ezt a helyzetet nehezítette, hogy az erdőgazdálkodás is hanyatlásnak indult. Az erdőtörvény gátat szabott az indokolatlan és a vandál pusztításnak. A székelyek hozzászoktak, hogy az erdőt korlátlanul használhatják saját szükségleteik kielégítésére. A kiszabott bírságok és a szarvasmarha-tenyésztés miatt kivont területek csökkentése szintén elkésérintette a lakosságot, hiszen megélhetésüket érintette.⁸¹ A virágzó állattenyésztés megszűnt. A családok nem tehettek mást, mint hogy egy részük kivándorolt.⁸²

Az iparral a székelyek szűk rétege foglalkozott, mert nem tartotta magához méltónak. A tagosításokat megelőzően a községek erdőterületei közösek voltak. Az erdők együttes használata azt jelentette, hogy mindenki annyi hasznot húzott az erdőgazdálkodásból, amennyire szüksége volt. A betelepülők ilyen körülmények között könnyen rávették a gazdákat, hogy adják el erdőjogaik egy részét. A tagosítás tovább rontott a helyzeten.⁸³

A tagosítás előnyét leginkább a kis létszámú, nagyobb birtokos élvezte. A tagosítással megbízott mérnökök megvesztegethetők voltak, „kiket a székely találóan el is neve-

⁷⁵ Időközben 4000 főre emelkedett azok száma, akik érintettek voltak a telepítésben. Az 1888. évi dunai áradás újabb hullámát indította el a kivándorlásnak. Uo. 11. p. A Székely Társaság is részt vett a munkákban és feladatáknént tűzte ki, hogy kapcsolatot tartson a Romániában élő magyarokkal és legyen mindenben segítségükre. BARABÁS ENDRE: *A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete*. Pesti Könyvnyomda-Részvény Társaság, Budapest, 1901. 3. p. A kivándoroltak visszatelepítéséről: KENÉZ, 1917. 138. p.

⁷⁶ Uo. 3. p.

⁷⁷ SIMÓN, 1903. 3. p.

⁷⁸ Ezt az ígéretet Széll Kálmán be is váltotta, hiszen a miniszterelnök több törvényjavaslatot terjesztett az országyűlés elé a kivándorlás csökkentése és a letelepedés szabályozása végett. Uo. 5–6. p.

⁷⁹ BARABÁS, 1901. 4–5. pp.

⁸⁰ SIMÓN, 1903. 44. p.

⁸¹ Uo. 62. p.

⁸² BARABÁS, 1901. 5–6. pp.

⁸³ Uo. 5–6. pp.

zett 'négy-szemközött' uraknak."⁸⁴ A tagosítással és az arányosítással járó költségek leginkább a szegény székelyeket érintették, amelynek következtében az „ily áldásnak kitér az újból s immár kivándorol a székely kisbirtokos is”⁸⁵

A közösség minden lakosa szabadon használhatta az erdőt és a legelőt. A gazdagabbnak több jutott, de ez nem akadályozta meg, hogy a szegényebbek szükségleteinek megfelelő tűzi- és épületfát, erdei gyümölcsöket (pl. epret, kokojzát vagy áfonyát) szedhessen. Az arányosítási törvényben (1871:LV. tc.) meghatározták a pontos szabályokat. A „székely köznép arra a meggyőződésre kezd ébredni, hogy az egész tagosítást és arányosítást az ő vesztére azért találták ki, hogy az ő kárán még egyszer talpra állítsák az eladósodott urakat és nagyobb birtokosokat”⁸⁶

A székely közterheket tovább súlyosbította az ún. Mitrowsky-féle szabályrendelet. Ezt a rendeletet 1804-ben fogadták el és még hatályban volt a vizsgált időszakban is. Eszerint három kalongya gabonát kellett beadnia a családfőnek, ha 12 kalongya őszi gabonája termett. Ezen felül még hármat a tavaszi termésből a papnak és a kántornak. Ha legalább hat kalongya gabonája volt, de nem érte el a termés a tizenkettőt, akkor másfellet kellett beszállítatnia az ősiziből és ugyan ennyit a tavasziziből. Ezt nevezték a papok dézsmájának, kepenék.⁸⁷

Simón a felszólalásában bemutatta, hogy a napszámosok milyen munkát végeztek és hogyan alakult az életük azoknak, akik kisbirtokosok voltak. Véleménye szerint a székelyek azért vállaltak „Oláhországban” munkát, mert így megtudták spórolni jövedelmük egy részét, amelyet a hagyományos székely közfelfogással magyarázott. Véleménye szerint nem a napszámos „vándorol ki, vagy ha kivándorol, nem azért teszi, mert arra rá van kényszerülve.”⁸⁸ Inkább a birtokosok és az iparosok hagyták el az országot. A birtokos nem tudta megélhetését biztosítani, mert a termények és az állatok értéke oly mértékben csökkent, hogy a jövedelem nem fedezte a kiadásokat. Ezt még a magas bérekből adódó költségek is súlyosbították. A kivándorlás elsődleges célországa a szomszédos Románia volt, ahol az iparosoknak előnyöket, termékeiknek piacot biztosítottak. A vámszabályokkal Románia elzárta a székely iparosok elől azt a lehetőséget, hogy portékáikat a határon túl értékesítsék, amely hozzájárult a kivándorlás mértékének növekedéséhez. Romániában kellett letelepülnie azoknak, akik itt szerettek volna üzleti tevékenységet folytatni.⁸⁹ Arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „Székelyföldről jelenleg más kivándorlás nincs, mint az iparosok kivándorlása.”⁹⁰

⁸⁴ SIMÓN, 1903. 63. p.

⁸⁵ Ezért Simón felhívta a figyelmet arra, hogy az arányosítás méltányos rendszerét kellett volna kidolgozni, mert ellenkező esetben a nemzet elveszíti a székely nép többségét. Uo. 64–71. p.

⁸⁶ A törvény szerint mindenki birtokának nagysága szerint használhatta a korábbi közös erdőt és legelőt. Uo. 66. p.

⁸⁷ Aránytalanságot eredményezett, hogy ha valakinek 500 kalongya (1 kalongya 26 kévének felelt meg) gabonája termett, akkor is csak annyit kellett fizetni, mint akinek 12 kalongyája volt. Ezért találónan nevezték el „kepet epének”. Uo. 79. p.

⁸⁸ OGT. 1895. 32. p.

⁸⁹ Szerinte a fiatalok hazai képzése Románia gazdaságát segítette. „Így neveltünk és neveljük állandóan a szomszéd ország számára a képzett iparos osztályt s fogjuk nevelni egész addig, míg Románia ipara is a miénkhez hasonló fokra emelkedik s az iparosképzés ott is oly lendületet fog venni, hogy a munkabérek a miénkkel kiegyenlítődnék.” OGT. 1895. 33. p. A székely ipar jelentős piacot veszített 1884-ben az ún. „vámháborúval”. BARABÁS, 1901. 6. p. A székely iparosok elleték a romániai nagyobb városokat (pl. Bukarest, Krajova, Plojest, Galac, Gyurgyevó). Simón szerint a román politika ezt akarta elérni. SIMÓN, 1903. 60–61. pp.

⁹⁰ OGT. 1895. 34. p.

Nem lehetett figyelmen kívül hagyni a vizsgált területről történő szökéseket, amelyek következménye nem volt azonos a kivándorlással, mert nélkülözötte azon előfeltételeket, amelyeket már fentebb, mint a kivándorlás okaiként ismertettem.⁹¹ A székelyföldi elmaradt birtokviszonyok is elősegítették a kivándorlást. A két- és háromnyomásos gazdálkodásból nem lehetett megélni és a földbirtok is meglehetősen drága volt.

Véleménye szerint a székely kivándorlás főleg az 1850-es és az 1860-as években érte el tetőpontját. Nem lehetett azonban elfeledkezni arról, hogy a kivándoroltak egy része továbbra is magyar állampolgár maradt.

A székelyek többsége útlevéllal hagyta el az országot. Voltak olyan személyek, akik a megfelelő okmányokkal nem rendelkeztek és kénytelenek voltak a „nagy kapún” keresztül távozni az országból. Ez utóbbi a havas határt jelentette, amelyet jól ismertek a határközségek lakói. „Az ily ösvényeken szökdöstek át, ha ’passzust’ nem kapnak, vagy ha nincs pénzük az útlevél kiállításáért járó taksa fizetésére.”⁹²

Megoldásként javasolta, hogy támogatni kell a földbirtokosokat, az állattenyésztést, az erdőgazdálkodást, az ásvány- és gyógyvíz kihasználást, hogy ezáltal a kivándorlók megélhetését biztosítsák, „mert ha itthon munkát és keresetet kap, nem lehet őt féltetni, hogy szeretett hazai földjét elhagyja, melyhez jobban a világnak egy népe sem ragaszkodik, mint éppen a székely.”⁹³

Ezért a határozati javaslatban a következőket fogalmazta meg. A székely kivándorlás nem oldható meg kitelepítéssel, a munkások átirányításával. A saját területükön kellett volna a megélhetésüket biztosítani. Növelni kellett volna az ipari és kézműves foglalkoztatást. A birtokrendszer reformja során a tágosítást és az arányosítást kellett volna elvégezni. Segíteni kellett volna az állattenyésztést, a legelő- és erdőgazdálkodást, az ásványi anyagok hatékonyabb kitermelését, az erre épülő ipar fejlesztését és a gyógyvíz-használat elterjesztését.⁹⁴ Simón még kiemelte, hogy a vasúthálózatot is fejleszteni kellett volna.⁹⁵

A birtokviszonyok megváltoztatása Ugron János szerint nem egy gyors folyamat, hiszen az arányosítás kb. 10–20 évet vett volna igénybe. Szerinte ezt a folyamatot csak a községek létszámának növelésével lehetett volna megvalósítani.⁹⁶ A résztvevők közül többen felhívták a figyelmet, hogy a székely embereket külföldön védelemben kell részesíteni, amelynek érdekében konzulátusokat kell felállítani.⁹⁷

⁹¹ Az előadó a szökések alatt a leányok Romániába való átköltözését értette. Szerinte a görög katolikusok között is nagy mértékű volt a kivándorlás, hiszen vallásuk miatt jobban kötődtek az „oláh” papokhoz. OGT. 1895. 34. p. Barabás Endre egyenesen „szégyenteljes kereskedés”-nek hívta a székely leányok kivándorlását. BARABÁS, 1901. 6. p. Simón „leány-kivándorlás”-nak nevezte ezt a folyamatot. SIMÓN, 1903. 75–76. pp.

⁹² Uo. 77. p.

⁹³ A székelyek a legbecesebb vagyonnak a földbirtokot tartották. Hagyományosan apáról-fiúra öröklődött főszabályként (kivéve: a fiúlányság intézményét). A kivándoroltak általában megtartották földjeiket, időnként hazatérve rendezték az örökséget vagy a haszonbérbeadást. OGT. 1895. 39. p., BARABÁS, 1901. 4. p. A székely birtokokra vonatkozó különleges öröklési rendet csak 1854-ben törölték el. Ezt követően a gyermekek fejenként (*in capita*), egyenlő arányban öröklötték a földet. SIMÓN, 1903. 63. p.

⁹⁴ A területi adottságok miatt főleg a szarvasmarha-tenyésztés elterjesztését szerették volna elősegíteni. Borszéki Soma, Sz. Szakáts Péter felszólalása. OGT. 1895. 41–42. pp. Papp György külön felhívta a figyelmet a gyógyfürdők és az ásványvizek jelentőségére. Határozati javaslatának szövege: „Az állam támogatásával és kiterjedt társadalmi közreműködéssel a hazai és a székelyföldi ásványvizek forgalomba hozására nagyobb akciózt indítson meg.” OGT. 1895. 43. p.

⁹⁵ SIMÓN, 1903. 77. p.

⁹⁶ Ugron János hozzászólása. OGT. 1895. 41. p.

⁹⁷ Azt is el szerették volna érni, hogy a konzulátusoknál magyarok hivatalnokokat alkalmazzanak. Borszéki Soma, gróf Bethlen András hozzászólása. OGT. 1895. 43–44. pp.

3. A dunántúli kivándorlás

A Dunántúli területekről az 1850-es évektől kezdve indult meg a belső vándorlás Horvátország és Szlavónia felé. Az elszegényedett parasztok ekkor még nem Amerikában keresték a megélhetés lehetőségét, hanem első sorban délvidéken. A kivándorlás igazi, egyben második szakasza 1880-ban következett be. Erre az időszakra már pontos statisztikai adatok is rendelkezésre álltak. Szili Ferenc szerint a népszámlálási adatok a tényleges helyzetről nem adtak tiszta képet, hiszen a magyarság létszámát a minimálisra redukálták. Az USA-ba irányuló kivándorlás elemzésének következtében értékelték át a szlavóniai telepítést kivándorlássá.⁹⁸ A kivándorlás kiindulópontja Moson és Győr megye volt.⁹⁹

A gazdakongresszuson elhangzott előadásból kitűnt, hogy a kisbirtokos, a zsellér és a cselédek dunántúli kivándorlásának oka hasonló volt a felvidékéhez. Az érintett személyek az anyagi boldogulás utáni vágy miatt költöztek át a Dráva túlsó oldalára, Horvátország és Szlavónia területére, vagy vándoroltak ki Amerikába.

Az előadó (gróf Zay Miklós) szerint nem feltétlenül kellett ezt a népességmozgást megakadályozni, mert minden „somogyi zsellér, ki Horvátország lakójává válik és megmarad magyarnak, százszor több hasznára van a nemzetnek, mint oly államférfiak, kik Budapesten politikai elméletek felállításával töltik az időt.”¹⁰⁰

Az előadó szerint gróf Khuen-Héderváry bán „helyreállította a rendet” a délvidéken és ezzel elősegítette a gazdaság fejlődését. Kormányzása alatt indult el a bevándorlás, amelynek tetőpontját 1887 és 1893 között érte el. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy mi készítette a zalai munkásokat, hogy kivándoroljanak. Szerinte nem lehet csupán a szegénységet válaszként elfogadni. A felvett uzsorakölcsönök és a faipar hanyatlása jelentősen közrehatott a kivándorlásban. A legnagyobb problémát mégis a termelésre alkalmas terület, a „kukoriczaföld” hiánya jelentette. A horvát területek jelentős része parlagon hevert, amelyhez olcsóbban lehetett hozzájutni, mint Dunántúlon.¹⁰¹

Szerinte a magyar kormánynak kellett volna a horvát területek gazdasági helyzetén változtatni. A birtokrendszert módosítani kellett volna, amelyet a kormány a telepítéssel érhetett el. Ennek egyik legfontosabb eleme a Száva szabályozása lett volna. „Magyarországnak fontos érdeke az, hogy mentül jobban megerősítse azon szálakat, melyek a drávántúl részt a szent koronához fűzik s épp azért meg kell akadályozni a drávántúli magyarság elvesztését úgy nemzeti, erkölcsi, mint anyagi tekintetben.”¹⁰²

A birtokviszonyok megváltoztatásához Zay elengedhetetlennek tartotta a földhitelintézet létrehozását. Szerinte mezőgazdasági hitelszövetkezeteket kell létrehozni és a magyar földművelésügyi miniszternek minden eszközzel segítenie kellett az érintett területek fejlődését. Zay szerint a vitás kérdések megoldására már fel kellett állítani egy központi gazdabírótságot a budapesti tőzsdebírótság mintájára. A kivándoroltak műveltségének elősegítésére növelni kellett az iskolázottságot. A megfogalmazott határozati javas-

⁹⁸ SZILI, 1995. 41–45. pp.

⁹⁹ Uo. 109. p.

¹⁰⁰ OGT. 1895. 45. p.

¹⁰¹ Pozsega vármegye területén a bevándorlás előtt egy hold földet 40–50 forintért lehetett megvenni. Ezek az árak emelkedtek, hiszen ugyanazt a területet a kereslet megnövekedése után 100–150 forintért lehetett megvásárolni. A kivándorlás után, az 1890. évi népszámlálás adatai alapján már 68.794 magyar élt Horvátország és Szlavónia területén. OGT. 1895. 50. p.

¹⁰² OGT. 1895. 53. p.

latban is ezek a célok szerepeltek. A tárgybeli hozzászólások jelentős része a horvát magyar közjogi viszonyra vonatkozott.¹⁰³

Nem csak a dunántúli megyékből indult meg a kivándorlás az Amerikai Egyesült Államokba. A magyarországi exodus az 1870-es évektől öltött nagyobb mértéket. A kivándorlás jelentőségét mutatja, hogy a minisztertanács is napirendjére vette.¹⁰⁴ A mozgalom a Felvidéken kezdődött. Legfontosabb kivándorlási helyek a következők voltak: Abaúj, Sáros, Szepes, Ung, Zemplén és Szabolcs. Legnagyobb létszámmal a napszám-ból élők hagyták el az országot. A lakosság figyelmét felhívták arra, hogy a megélhetés külföldön könnyebb. Néhány településen „beiratkozási helyeket” tartottak. Voltak, akik útlevel hiányában is elhagyták az országot.¹⁰⁵ Az állampolgársági ügyek között megtalálható kivándorlási iratok szerint is a megélhetés volt az elsődleges cél. Scheiner Ignác Nathán is ezért kérte az elbocsátását, amelyet a belügyminiszter teljesített.¹⁰⁶

A kivándorlás megakadályozása érdekében bevezetett gazdasági, társadalmi és szociális javaslatok nem vezettek eredményre, ezért a törvényhozásnak kellett megoldani a helyzetet. Az első kivándorlással kapcsolatos jogszabály az 1881:XXXVIII. tc. lett, amely elsősorban a kivándorlási ügynökök tevékenységét érintette. Ilyen feladatot a törvény szerint csak a belügyminiszter engedélyével lehetett folytatni.¹⁰⁷ A kivándorlás érintette a katonai szolgálatot is. A véderőről szóló törvény (1889:VI. tc.) pontosan meghatározta, hogy milyen feltételek mellett kaphatott valaki kivándorlási engedélyt.¹⁰⁸

¹⁰³ A két ország közötti kiegyezési törvény pontosan meghatározta, hogy melyek voltak a horvát autonóm ügyek. Tisza István szerint ezt mindenképp tiszteletben kellett tartani és nem tartotta helyesnek, hogy a magyar állam ilyen ügyekben (pl. oktatás) követelözve lépjen fel. Sághy Gyula határozatlanul kérte, hogy a kormány lépjen közbe. Ezzel szemben gróf Apponyi Albert kijelentette, hogy a magyar kormány nem avatkozhat be az autonóm ügyekbe. OGT. 1895. 58–61. Az 1868:XXX. tc. történetéhez: HEKA LÁSZLÓ: *A magyar-horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete*. Béba Kiadó, Szeged, 2004. 121–127. pp., uő.: *Adalékok Horvátország alkotmánytörténetéhez*. Kiadja a szerző, Szeged, 2001. 168–181. pp., uő.: *Horvát alkotmány- és jogtörténet. II. rész (1848-tól 1918-ig)* JATE Press, Szeged, 2004. 142–167. pp. Heka szerint sem létezett külön horvát állampolgárság, uő.: Az 1868:I., illetve 1868:XXX. törvénycikk. *Jogtudományi Közöny*, 1997. LII. évf. 3. sz. 134. p., VÖLGYESI LEVENTE: *Bevezetés a magyar alkotmány- és jogtörténet tanulmányozásába*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2000. 55. p.

¹⁰⁴ A kivándorlás megakadályozása végett tárgyalás alá vették a képviselőház 1882. március 18-án elfogadott 1150. és 1169. sz. határozatát. Minisztertanácsi Jegyzőkönyv 29. sz. MOL K 27 (1882. 04. 28.) 27R/30.

¹⁰⁵ SZÁSZI, 1972. 36–43. pp. Kovács Imre ismertette az 1870 és 1914 közötti Amerikába megindult kivándorlás volumenét. KOVÁCS IMRE: *A kivándorlás*. Szolgálat és Írás Munkatársaság, Budapest, 1938. 33. p.

¹⁰⁶ MOL K 150. 1884. I. 10. 23520. jksz. 1501. apsz. Az elbocsátási okirat megtalálható: MOL K 150. 1884. I. 10. 13475. jksz. 1501. apsz. Reich Artbauer Jenő kivándorolt Amerikába. MOL K 150. 1887. I. 10. 9337. jksz. 5620. apsz., MOL K 150. 1886. I. 10. 71461. jksz. 71461. apsz., MOL K 150. 1885. I. 10. 815. jksz. 815. apsz., MOL K 150. 1884. I. 10. 61993. jksz. 13278. apsz., MOL K 150. 1884. I. 10. 18650. jksz. 13278. apsz., MOL K 150. 1880. I. 10. 24142. jksz. 15905. apsz., MOL K 150. 1880. I. 10. 31620. jksz. 15905. apsz., MOL K 150. 1880. I. 10. 15905. jksz. Alapszám nem található. Az ügy 1879-ben indult el. MOL K 150. 1879. I. 10. 408781. jksz. 13772. apsz., MOL K 150. 1879. I. 10. 29318. jksz. 13772. apsz., MOL K 150. 1879. I. 10. 13772. jksz. Alapszám nem volt feltüntetve. Kreter Mihály fiának, Pálnak kivándorlási ügye. MOL K 150. 1884. I. 10. 49067. jksz. 49067. apsz.

¹⁰⁷ A törvényt számos körrendelet egészítette ki a kivándorlási hirdetésekkel, a hajóügynökségekkel stb. kapcsolatban. SZÁSZI, 1972. 83–84. pp. Neményi szerint a megalkotott jogszabályok az ügynökségek ellen irányultak, ettől pedig fontosabb lett volna a birtokviszonyok átalakítása. NEMÉNYI BERTALAN: *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás*. Athenaeum, Budapest, 1911. 14. p.

¹⁰⁸ A kivándorlás céljából az elbocsátást csak akkor lehetett engedélyezni, ha a hadköteles egyén szüleivel együtt vándorolt ki, vagy ha a tartalékosként szolgáló személy létfenntartásához szükséges volt. Értesíteni kellett az illetékes törvényhatóságot a kivándorlásról, ahol kiállították az elbocsátási okmányokat. Az illetékes helyi tisztviselő véleményével ellátott kérvényt a belügyminiszterhez vagy a horvát bánhoz kellett felterjeszteni. Az ügyet a honvédelmi miniszternek is meg kellett vizsgálnia. A közös hadügyminiszter döntött a közös

A kivándorlás korabeli méretét mutatja, hogy az állampolgársági ügyek többségében elbocsátásról volt szó. A legtöbb esetben a megélhetést biztosító munka elvállalása indította el a kivándorlást, amely átformálta a 19. századi magyar társadalmat.

NORBERT VARGA

THE EFFECT OF DEMOGRAPHIC CHANGING AND EMIGRATION ONTO THE REGULATION OF HUNGARIAN CITIZENSHIP LAW IN THE 19TH CENTURY

(Summary)

The bourgeois transformation created the conditions subsequent to which the demand for statutory regulation of citizenship could emerge. There were, however, some important factors that hastened the process of creating the new citizenship law, including the demographic transformation of society and the growing exodus of immigrants mainly from Upper Hungary, Transdanubia and the Székely areas in eastern Transylvania. Indebtedness and the deterioration of economic conditions motivated with large crowds of people to try to find a better life abroad. The fidei-comissum system of property ownership made it even more difficult for families to make ends meet. At the 3rd National Conference of Farmers several speakers raised the need for finding a solution to the economic and social problems caused by the large-scale exodus from Hungary.

hadsereg és a haditengerészet esetében. A kiszabott hadmentességi díjat meg kellett fizetni. A törvény vonatkozó rendelkezéseit összhangba hozták az 1879:L. törvénycikkkel, az első magyar állampolgársági törvénnyel. GERÉB BÉLA (Árapataki): *A kivándorlás és útlevél ügy.* Mezei és Pauker Könyvnyomdájából, Budapest, 1904. 13–15. pp. Ballagi is hasonló véleményen volt a katonai szolgálat és a hadmentességi díj lefizetése tekintetében. BALLAGI GÉZA: *A magyar alkotmány.* Nyomtatta Radil Károly, Sárospatak, 1907. 10. p.

III. Terület és álló népesség.

1. Terület és népesség a legutóbbi három népszámlálás adatai szerint.

Folyó szám	Országrés, törvényhatóság	Terület -km.	Polgári népesség				Katonai népesség	Népzsűrűség négyzetkilométerenként a katonaság beszámításával				Évi átlagos szaporodás (fogyás-) %-okban		
			1868-ban					1880-ban				1868-1880-ig	1880-1890-ig	
			1868-ban	1880-ban	1890-ban	1890-ban		1868-ban	1880-ban	1890-ban	1890-ban			
I. Magyarország.														
a) Duna bal partja.														
1	Árva vmegye	2.077	82.364	81.043	84.820	32	39,7	39,0	40,8	40,9	-0,08	0,38		
2	Bars	2.673	137.191	142.091	152.010	144	51,3	53,1	57,9	57,9	0,36	0,69		
3	Esztergom vm.	1.123	67.024	72.166	78.378	1.011	59,7	64,3	69,8	70,7	0,67	0,88		
4	Hont vmegye	2.562	101.008	100.815	107.743	40	39,8	39,4	42,1	42,1	-0,11	0,67		
5	Selm.- és Bélab.	88	14.029	15.265	15.280	—	159,4	173,5	173,0	173,0	0,77	0,70		
6	Liptó vmegye	2.256	70.273	74.753	78.850	150	35,1	39,1	34,0	34,1	-0,59	0,28		
7	Nógrád	4.355	193.260	191.878	214.444	991	45,5	44,0	49,3	49,6	0,31	1,13		
8	Nyitra	5.724	350.844	368.605	396.559	438	62,9	64,4	69,3	69,4	0,28	0,73		
9	Pozsony	4.141	247.709	262.310	278.059	1.519	59,8	63,3	67,4	67,7	0,54	0,60		
10	Tózsény	75	46.540	48.006	52.411	3.687	620,5	640,1	698,8	754,0	0,28	0,88		
11	Trencsén vm.	4.620	248.025	244.919	268.789	1.118	53,8	53,0	56,0	56,3	-0,14	0,55		
12	Túróc	1.150	45.940	45.933	49.979	18	39,9	39,0	43,3	43,3	0,12	0,83		
13	Zólyom	2.730	98.210	102.500	112.413	518	36,0	37,0	41,2	41,2	0,30	0,59		
	Összesen	33.570	1.720.330	1.752.049	1.879.515	9.584	51,4	52,2	56,0	56,3	0,13	0,71		
b) Duna jobb partja.														
1	Baranya vm.	5.082	261.643	264.712	288.218	566	51,7	52,3	56,9	57,0	0,11	0,83		
2	Pécs	71	23.863	22.702	34.067	1.982	339,1	304,3	479,8	499,9	1,09	1,78		
3	Fejér vm.	4.036	173.551	183.828	194.907	112	43,0	45,6	48,9	48,9	0,52	0,79		
4	Székes-Fejérvár	120	22.683	25.612	27.548	1.394	189,0	213,4	229,6	241,2	1,11	0,70		
5	Győr vm.	1.436	83.002	88.512	92.992	32	62,6	66,3	69,0	69,0	0,52	0,80		
6	Győr	435	20.035	20.991	22.795	11,61	44,52	46,03	50,60	52,20	0,42	0,50		
7	Komárom vm.	2.914	129.116	138.591	146.428	1.455	44,3	47,0	50,9	50,7	0,65	0,68		
8	Komárom	30	12.256	13.108	13.070	3,357	408,6	436,9	435,9	547,8	0,01	-0,02		
9	Moson vm.	2.041	79.846	85.961	85.050	521	39,1	42,1	41,7	41,0	0,67	-0,11		
10	Sonogy vm.	6.581	287.555	307.448	326.835	1.187	44,0	47,1	50,0	50,2	0,61	0,61		
11	Sopron	3.174	208.946	222.565	232.339	105	65,8	70,1	73,9	73,3	0,38	0,43		
12	Sopron	189	21.108	28.222	27.213	2.380	155,7	174,0	204,6	222,1	0,87	1,60		
13	Tolna vm.	3.843	220.740	234.643	252.008	530	50,6	64,4	69,3	69,4	0,60	0,72		
14	Vas	5.095	331.706	300.590	390.371	1.592	65,9	71,0	77,6	77,6	0,79	0,86		
15	Veszprémi vm.	4.167	201.431	208.487	215.280	507	48,3	50,0	51,7	51,8	0,31	0,32		
16	Zala vm.	5.122	333.287	359.984	404.899	1.058	65,1	70,3	79,0	79,2	0,70	1,18		
	Összesen	43.400	2.411.318	2.566.940	2.753.900	17.328	55,5	59,1	63,4	63,8	0,57	0,71		
c) D.-Tisza kőza.														
1	Bács-Bodrog vm.	9.569	491.814	511.437	573.114	681	51,4	53,5	59,2	60,0	0,36	1,13		
2	Baja	67	18.110	18.241	19.485	388	268,2	221,2	224,0	228,4	0,55	0,12		
3	Szabadka	958	56.823	61.867	72.737	729	58,6	64,5	76,1	78,0	0,78	1,71		
4	Ujvidék	159	19.119	21.325	24.717	463	120,3	134,1	155,5	158,9	1,00	1,49		
5	Zombor	309	24.800	24.893	26.485	507	78,9	80,9	85,8	87,6	0,14	0,68		
6	Csongrád vm.	1.837	95.886	102.314	120.296	136	52,2	55,7	65,5	65,6	0,45	1,48		
7	H.-M.-Vásárh.	761	49.153	52.424	55.475	151	64,0	68,9	72,9	73,1	0,39	0,57		
8	Szeged	316	70.179	75.875	86.589	1.841	86,0	90,3	104,9	107,1	0,41	1,51		
9	Hódmező vm.	3.878	209.940	209.893	233.785	1.860	54,1	54,1	60,3	60,8	0,30	1,08		
10	J.-N.-K.-Szolnok	5.374	258.533	278.443	318.475	688	48,1	51,6	59,3	59,4	0,68	1,30		
11	P.-P.-S.-K.-Kis-Budapest	11.581	534.548	583.094	684.293	1.292	46,4	50,6	59,3	59,6	0,79	1,01		
12	Kecskemét	201	270.885	380.551	491.838	13.825	1.346,7	1.793,8	2.447,5	2.616,2	2,64	3,16		
13	Kecskemét	873	41.195	44.887	48.493	1.107	47,9	51,4	55,9	56,8	0,78	0,78		
	Összesen	36.350	2.130.614	2.341.384	2.751.812	21.702	58,0	61,5	75,8	76,4	0,80	1,63		
d) Tisza j. partja.														
1	Abaúj-Torna vm.	3.167	165.784	152.475	151.000	66	52,4	48,1	47,9	47,7	-0,76	-0,10		
2	Kassai	93	21.742	26.097	28.884	3.251	233,8	280,6	310,0	345,9	1,67	1,02		
3	Bereg vm.	3.724	150.447	153.375	179.455	691	42,8	41,2	48,3	48,4	-0,36	1,58		
4	Borsod	3.428	193.068	193.839	216.794	2.200	56,9	56,6	63,2	63,9	0,94	1,19		
5	Gömör	4.275	173.438	169.064	174.810	565	40,6	39,0	40,9	41,0	-0,23	0,34		
6	Sáros	3.822	175.292	168.013	168.021	1.012	45,0	44,0	44,0	44,8	-0,39	0,80		
7	Szepes	3.805	175.061	172.381	163.291	1.761	48,6	48,0	45,8	45,8	-0,11	-0,57		
8	Ung	3.053	180.092	168.707	135.247	2.086	42,0	41,9	44,4	45,0	-0,34	0,63		
9	Zemplén vm.	6.302	295.618	277.575	299.187	898	46,9	44,1	47,5	47,6	-0,57	0,73		
	Összesen	31.460	1.489.480	1.440.025	1.516.099	12.500	47,9	45,9	48,9	48,9	-0,21	0,59		

Terrfolt és népesség a legutóbbi három népszámlálás adatai szerint.

Folyó szám	Országzász, törvényhatóság	Terület □ km.	Polgári népesség				Katonai népesség	Népszámlálás négyzetkilométerenként a katonaság használatán kívül				Évi átlagos szaporodás (fogadás) — ‰-okban		
			1880-ban	1880-ban	1890-ban	1890-ban		1890-ban	1890-ban	1890-ban	1890-ban	1890-1900	1890-1900	
			1880-ban	1880-ban	1890-ban	1890-ban		1890-ban	1890-ban	1890-ban	1890-ban	1890-1900	1890-1900	
a) Tisza bal partja.														
1.	Békés vmegye ...	3.568	212.973	229.757	258.389	819	59,9	64,6	72,6	72,9	0,69	1,18		
2.	Bihar ...	10.914	472.200	416.510	478.147	341	48,3	38,2	43,8	43,8	-1,25	1,29		
	Nagy-Várad ...	48	28.088	31.924	38.557	2.193	597,9	652,9	803,3	849,9	0,80	2,10		
3.	Hajdú vmegye ...	2.396	119.548	122.207	134.038	52	40,9	51,0	55,9	56,9	0,20	0,93		
	Dobozcen ...	957	46.111	51.122	59.940	2.012	48,2	53,4	59,5	61,9	0,04	1,65		
4.	Bélapáti vm. ...	10.556	220.500	227.430	268.281	574	21,3	22,0	25,0	26,0	0,26	1,07		
5.	Szabolcs vmegye ...	4.917	218.791	214.008	244.945	290	44,5	43,6	49,8	49,0	-0,00	1,30		
6.	Szatmár ...	3.308	200.530	273.384	303.032	202	40,1	43,5	48,0	48,1	-0,00	1,54		
	Sánta.-Németi ...	183	18.353	19.708	20.736	482	100,9	107,7	113,3	115,9	0,05	0,57		
7.	Szilágy vmegye ...	3.629	196.108	170.022	191.167	183	54,0	46,0	52,7	52,7	-1,31	1,18		
8.	Tgocsa ...	1.191	67.498	65.377	75.461	25	56,7	54,0	63,4	63,4	-0,29	1,47		
	Összesen ...	44.456	1.891.310	1.820.855	2.069.690	7.113	42,5	41,0	46,6	46,7	-0,05	1,29		
b) Tisza-M. szőgye.														
1.	Arad vármegye ...	0.331	289.381	270.668	301.545	280	45,7	42,8	47,6	47,7	-0,01	1,09		
	Arad ...	112	32.725	35.556	42.652	1.030	292,2	317,5	375,5	390,0	0,70	1,60		
2.	Gyula vmegye ...	1.618	94.658	100.011	130.575	688	38,5	37,4	40,7	41,1	1,29	1,82		
3.	K.-Szörény ...	9.750	378.077	382.530	407.835	1.732	38,8	35,2	41,8	42,6	0,31	0,64		
4.	Temes ...	0.878	359.009	340.715	375.296	1.735	52,2	49,5	54,6	54,8	-0,48	0,90		
	Temesvár ...	36	32.228	33.694	39.884	3.554	805,7	935,9	1.107,9	1.208,0	0,41	1,70		
	Versece ...	197	21.065	22.320	21.850	282	107,1	113,4	111,6	112,3	0,32	0,29		
5.	Poroszló vmegye ...	9.409	520.540	509.682	570.802	875	56,9	54,2	60,7	60,8	-0,35	1,13		
	Pancsova ...	113	10.838	17.127	17.048	341	149,5	151,6	158,4	161,8	0,13	0,37		
	Összesen ...	34.444	1.753.506	1.721.312	1.907.596	11.027	50,9	50,0	55,4	55,7	-0,17	1,03		
g) Erdély.														
1.	Alsó-Bihar vm. ...	3.576	188.702	178.021	193.072	2.138	52,9	49,8	54,0	54,6	-0,63	0,82		
2.	B.-Naszád vm. ...	4.014	96.339	95.017	104.737	1.387	24,0	23,7	20,1	20,4	-0,10	0,98		
3.	Brassó vármegye ...	1.804	83.507	83.939	89.777	2.030	44,0	44,5	48,1	49,6	0,15	0,23		
4.	Csik ...	4.490	107.285	110.940	114.110	189	33,9	34,7	35,4	35,4	0,00	0,25		
5.	Gyúras ...	1.875	86.943	84.571	88.217	608	40,4	45,1	47,1	47,4	-0,25	0,48		
6.	Háromszék vm. ...	3.556	125.881	125.277	130.008	281	33,4	35,2	38,6	38,6	-0,32	0,76		
7.	Hunyad ...	6.932	257.459	248.494	267.895	984	37,1	35,8	38,6	38,6	-0,75	0,92		
8.	Kis-Küküllő ...	1.640	100.181	92.214	101.045	288	30,9	26,9	31,4	31,4	-0,71	1,45		
9.	Kolozsvár ...	5.019	177.883	166.584	192.443	46	35,9	33,2	35,0	35,0	-0,31	0,51		
	Kolozsvár ...	130	26.382	29.923	32.756	2.102	202,9	230,2	252,0	262,3	0,28	0,42		
10.	Maros-Torda ...	4.291	152.949	148.116	163.648	08	35,6	34,1	38,1	38,2	-0,12	1,14		
	M.-Vásárhely ...	43	12.078	12.883	14.212	1.052	381,2	390,4	430,7	432,5	0,15	0,66		
11.	N.-Küküllő vm. ...	3.110	137.193	132.454	135.812	423	44,1	42,6	43,6	43,7	-0,32	0,21		
12.	Szeben vm. ...	3.814	145.329	141.627	148.738	3.046	43,9	42,7	44,9	45,0	-0,25	0,29		
13.	Sz.-Doboka vm. ...	5.150	210.397	193.677	217.560	210	40,0	37,6	43,2	44,2	-0,76	1,15		
14.	T.-Aranyos ...	3.870	137.856	137.031	150.564	40	40,0	40,1	44,7	44,7	-0,05	0,65		
15.	Újvárhely ...	3.418	105.405	105.520	110.132	377	30,9	30,9	33,2	33,2	0,00	0,43		
	Összesen ...	55.731	2.152.805	2.084.048	2.251.210	16.710	38,6	37,4	40,1	40,7	-0,30	0,78		
Magyarország)														
	Magyarország)	270.570	19.301.215	18.728.022	19.128.491	98.023	48,2	49,1	54,1	54,1	0,00	0,78		
II. Fiume v. és ker.														
	II. Fiume v. és ker.	20	17.884	20.931	20.494	843	912,6	1.070,6	1.504,8	1.547,8	1,46	3,47		
III. Horv.-Szlavon-országok.														
1.	Belovár-K. vm. ...	5.047	206.345	219.529	266.210	1.391	40,9	43,5	59,7	59,6	0,56	1,36		
2.	Lika-Krbava vm. ...	0.211	185.221	174.239	180.978	897	29,8	28,1	30,8	30,9	-0,56	0,92		
3.	Modrus-Plama ...	4.879	205.837	203.173	220.620	200	42,3	41,6	45,2	45,3	-0,12	0,82		
4.	Dzsagán várm. ...	4.991	184.274	166.512	202.536	874	33,2	33,7	41,6	41,2	0,32	1,09		
5.	Szerém ...	3.800	281.207	296.878	347.022	3.078	40,9	43,2	50,3	51,0	0,50	1,37		
6.	Város ...	2.521	213.275	229.063	258.000	1.169	84,6	90,6	102,4	102,8	0,65	1,24		
7.	Vérőce ...	4.808	168.788	165.025	198.839	494	35,2	34,4	41,6	41,1	-0,21	1,77		
	Eszék ...	57	17.247	18.201	19.778	1.706	302,6	319,3	347,0	370,0	0,49	0,83		
8.	Zágráb vmegye ...	7.178	376.027	391.491	440.728	2.539	52,4	54,3	62,5	62,6	0,67	1,33		
	Zágráb ...	33	10.857	28.388	37.520	2.739	601,7	880,2	1.197,9	1.220,2	0,30	2,83		
	Összesen ...	42.531	1.983.193	1.892.409	2.186.410	15.517	43,3	44,5	51,4	51,8	0,27	1,15		
Magyarbirodalom														
	Magyarbirodalom	322.010	15.415.327	15.612.102	17.040.308	114.383	47,1	48,2	54,1	54,1	0,00	1,0		

*) A törvényhatóságok egyes itélet és a fűszeg. Ezt mutatkozó különöket onnan ered, hogy Magyarország népszámlálás felmérése még mindig, tehát válságos a terület felosztás alkalmával új közigazgatási kerületek fel, a melyek a teljes kiterjedésük szerint nem felelnek területi-alkalmatlanság felosztásuknak; az egész országok elfoglalt terület, országát pedig nem tévesztésül egye válságos, a fűszeg változatlan hágyott.

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/018.htm> <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/019.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1885. 18–19. pp.*

3. A Magyarbirodalom összes tényleges — polgári és katonai — népessége a legutóbbi három népszámlálás szerint.

O r s z á g r e s z	A Magyarbirodalom népessége az					
	1869-ik		1880-ik		1890-ik	
	évi népszámlálás szerint					
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban
I. Polgári népesség.						
Magyarország	13,561,245	87 ^o 00	13,728,622	87 ^o 77	15,133,494	87 ^o 23
Fiume város és kerülete	17,884	0 ^o 12	20,981	0 ^o 13	29,494	0 ^o 17
Horvát-Szlavonországok	1,838,198	11 ^o 02	1,892,490	12 ^o 10	2,186,410	12 ^o 00
Összesen	15,417,327	100 ^o 00	15,642,102	100 ^o 00	17,349,398	100 ^o 00
II. Katonai népesség.						
Magyarország	84,170	91 ^o 37	83,708	86 ^o 10	98,033	85 ^o 70
Fiume város és kerülete	7,952	8 ^o 63	653	0 ^o 67	843	0 ^o 74
Horvát-Szlavonországok			12,796	13 ^o 17	15,517	13 ^o 50
Összesen	92,128	100 ^o 00	97,157	100 ^o 00	114,393	100 ^o 00
III. Polgári és katonai népesség együtt.						
Magyarország	13,645,421	87 ^o 08	13,812,330	87 ^o 70	15,231,527	87 ^o 22
Fiume város és kerülete	1,864,034	12 ^o 02	21,634	0 ^o 14	30,337	0 ^o 17
Horvát-Szlavonországok			1,905,295	12 ^o 10	2,201,927	12 ^o 01
Összesen	15,509,455	100 ^o 00	15,739,259	100 ^o 00	17,463,791	100 ^o 00

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/hm/022.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 22. p.

4. A Magyarbirodalom jogi népessége 1890-ben.

A jogi népesség részletezése	Magyarországi		Fiumei		Horvát-Szlavon- országi		Együtt	
	I l l e t ő s ő g ü							
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban
1. Polgári népesség:								
A Magyarbirodalomban tartózkodott	15,083.212	97,41	15.192	89,25	2,059.413	97,49	17,157.817	97,43
Ansztriában tartózkodott	190.996	1,23	1.485	8,73	14.857	0,70	207.338	1,17
Egyéb külföldön tartózkodott	90.786	0,59	193	1,13	19.864	0,94	110.843	0,63
Összesen	15,364.994	99,23	16.870	99,11	2,094.134	99,13	17,475.998	99,21
2. Katonai népesség, es. és kir. hadse- reg, hadi tengerészet, m. kir. hon- védség és csendőrség	119.861	0,77	152	0,80	18.297	0,87	188.310	0,79
Mindössze	15,484.855	100,00	17.022	100,00	2,112.431	100,00	17,614.308	100,00

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/hm/023.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 23. p.

IV. Népesedési mozgalom.

1. Házasságkötések 1881-től 1899-ig.)

a) Abszolút számokban.

Év	Külföldi házasságok	Felbontott házasságok			Házasságok többlete	Év	Külföldi házasságok	Felbontott házasságok			Házasságok többlete
		halál	elválás	összesen				halál	elválás	összesen	
I. Magyarország.					III. Horvát-Szlavonországok.						
1881	137.025	112.112	1.060	113.181	23.844	1881	20.523	14.764	10	14.774	5.749
1882	141.944	103.890	983	104.862	37.082	1882	21.678	14.104	17	14.121	7.557
1883	145.004	104.784	946	105.680	39.324	1883	22.357	14.204	10	14.214	8.143
1884	144.416	102.688	1.047	103.735	40.681	1884	22.723	14.395	16	14.411	8.312
1885	142.367	106.088	987	107.055	34.712	1885	22.517	14.844	5	14.849	7.668
Átl. 1881—85	142.151	106.034	998	107.022	35.129	Átl. 1881—85	21.960	14.462	12	14.474	7.488
1886	139.729	103.545	845	104.390	35.339	1886	20.658	13.957	17	13.974	6.684
1887	132.390	105.582	999	106.581	25.809	1887	18.317	14.679	1	14.680	4.137
1888	138.900	107.513	1.162	108.675	30.225	1888	19.683	15.686	3	15.689	3.994
1889	122.231	99.143	1.113	100.256	21.975	1889	18.048	15.644	14	15.658	2.390
1890	123.549	109.097	1.122	110.219	13.330	1890	18.783	17.842	14	17.856	1.107
Átl. 1886—90	131.360	104.976	1.043	106.024	25.336	Átl. 1886—90	19.194	15.521	10	15.531	3.683
1891	131.128	107.406	1.038	108.494	22.634	1891	19.269	15.833	19	15.852	3.417
1892	141.059	107.132	1.287	108.419	32.640	1892	21.274	18.429	18	18.447	2.827
1893	144.159	102.481	1.320	103.801	40.358	1893	22.016	18.716	18	18.734	3.282
II. Fiume város és kerülete.					IV. Magyarbirodalom (polgári népesség)						
1881	185	133	1	134	51	1881	157.763	127.009	1.080	128.089	29.644
1882	217	162	1	163	54	1882	163.839	118.165	981	119.146	44.693
1883	248	181	—	181	67	1883	167.609	119.119	956	120.075	47.534
1884	265	186	—	186	79	1884	167.404	117.269	1.063	118.332	49.072
1885	285	166	1	167	118	1885	165.169	121.698	973	122.671	42.493
Átl. 1881—85	240	165	1	166	74	Átl. 1881—85	164.351	120.651	1.011	121.662	42.689
1886	237	232	—	232	5	1886	160.674	117.784	862	118.646	42.028
1887	304	198	—	198	106	1887	151.511	120.459	1.000	121.459	30.052
1888	298	192	—	192	106	1888	158.891	123.391	1.165	124.556	34.325
1889	245	189	1	190	53	1889	140.524	114.976	1.128	116.104	24.420
1890	276	223	1	224	52	1890	142.588	126.962	1.137	128.099	14.489
Átl. 1886—90	232	217	—	217	65	Átl. 1886—90	150.836	120.714	1.059	121.773	29.063
1891	323	298	—	298	85	1891	150.720	123.477	1.107	124.584	26.136
1892	311	212	—	212	99	1892	162.644	125.773	1.305	127.078	35.566
1893	308	203	1	204	104	1893	166.483	119.400	1.339	120.739	45.744

*) Az itt közölt számokba a katonai lelkészek előtt kötött házasságok nincsenek befigyelve. Ezen házasságok száma 1889-től fogva, a mely évtől kezdve az adatok rendelkezésünkre állnak, következő volt: 1883-ban 47, 1884-ben 121, 1885-ben 190, 1886-ban 119, 1887-ben 113, 1889-ben 89, 1890-ben 85, 1891-ben 105, 1892-ben 68 és 93-ban 28; — a felbontott házasságokról nincsenek adataink.

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatisztikaiEvkonyv/1894/htm/045.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 45. p.

8. Összes születések 1881-1901 1894-ig az élve és halva, továbbá a törvényes és törvényesül születések megkülönböztetésével.

Országrés, év	Törvényes születések			Törvényesül születések				Együtt			Egy főre jutó			
	fő	léány	egyfő	fő	léány	egyfő	fő	léány	összesen					
										számszázalék		%	számszázalék	%
a) Élve születettek.														
Magyarország	1881	261.320	266.579	547.899	24.082	1781	20.046	1781	41.139	786	305.470	288.955	594.411	137
	1882	263.561	272.550	536.111	25.403	836	24.227	836	40.663	871	313.985	297.077	611.062	142
	1883	266.028	281.082	547.110	25.731	1781	25.128	1781	50.859	876	322.262	305.701	627.963	150
	1884	265.149	283.709	548.858	27.457	876	26.231	876	52.681	876	322.607	315.191	637.798	150
	1885	264.229	277.436	541.665	27.284	876	26.582	876	53.778	876	321.231	314.020	635.251	142
	Átlag 1881-85	264.312	276.551	540.863	26.014	876	25.099	876	51.019	876	320.029	304.564	624.593	144
	1886	261.022	265.206	526.228	26.050	876	26.573	876	53.146	876	310.978	322.171	633.149	150
	1887	264.030	269.676	533.706	27.298	876	27.032	876	54.111	876	315.458	316.889	632.347	150
	1888	261.560	269.558	531.118	27.632	876	26.784	876	54.416	876	322.582	316.642	639.224	150
	1889	267.902	272.221	540.123	28.331	876	27.277	876	55.594	876	323.687	315.191	638.878	150
1890	266.686	272.772	539.458	27.702	876	26.803	876	54.598	876	314.200	299.623	613.823	140	
Átlag 1886-90	262.725	267.420	530.145	27.594	876	26.961	876	54.754	876	310.659	314.924	625.583	140	
1891	262.404	260.443	522.847	26.228	876	26.437	876	52.660	876	311.432	314.750	626.182	142	
1892	269.775	275.116	544.891	28.471	876	26.500	876	53.001	876	318.246	302.005	620.251	142	
1893	310.155	294.227	604.382	29.462	876	28.058	876	57.555	876	399.021	322.310	721.331	170	
Flóra v. és környéle	1881	389	356	745	40	0/0	15	11/0	50	10/0	429	379	808	27
	1882	468	392	860	92	11/0	46	10/0	108	11/0	624	438	1062	43
	1883	461	322	783	46	0/0	57	11/0	109	10/0	497	489	986	43
	1884	491	497	988	63	11/0	60	10/0	123	11/0	564	557	1.121	40
	1885	520	505	1.025	49	0/0	59	11/0	114	0/0	579	608	1.187	40
	Átlag 1881-85	459	452	911	52	10/0	54	11/0	105	10/0	517	480	1.000	32
	1886	530	500	1.030	65	10/0	73	12/0	165	11/0	615	572	1.187	40
	1887	541	541	1.110	82	12/0	43	10/0	145	11/0	643	610	1.253	47
	1888	599	572	1.171	71	10/0	89	12/0	166	11/0	673	651	1.327	48
	1889	630	581	1.211	86	12/0	78	12/0	154	11/0	728	660	1.388	48
1890	678	591	1.111	72	11/0	79	12/0	140	11/0	740	606	1.346	43	
Átlag 1886-90	585	547	1.132	76	11/0	73	11/0	140	11/0	661	629	1.291	47	
1891	611	600	1.201	103	12/0	85	12/0	188	13/0	714	679	1.393	46	
1892	655	611	1.110	75	11/0	87	13/0	159	12/0	650	603	1.253	43	
1893	691	595	1.200	90	12/0	87	12/0	177	12/0	695	582	1.277	45	
Horvát-Szlavországok	1881	39.480	37.206	76.686	2.428	0/0	2.295	0/0	4.723	0/0	42.208	39.501	81.709	42
	1882	40.256	38.287	78.543	2.518	0/0	2.317	0/0	4.636	0/0	43.051	40.694	83.745	42
	1883	42.391	40.551	82.942	2.681	0/0	2.453	0/0	4.936	0/0	45.376	43.001	88.377	43
	1884	43.509	41.639	85.148	2.789	0/0	2.570	0/0	5.359	0/0	47.199	44.214	91.413	43
	1885	44.302	43.576	87.878	2.714	0/0	2.637	0/0	5.351	0/0	47.616	45.113	92.729	43
	Átlag 1881-85	42.422	40.061	82.483	2.581	0/0	2.406	0/0	5.022	0/0	46.078	42.600	87.678	42
	1886	46.965	43.687	90.652	2.845	0/0	2.840	0/0	5.681	0/0	49.750	47.103	96.853	47
	1887	45.939	41.686	87.625	2.762	0/0	2.662	0/0	5.416	0/0	48.792	46.318	95.110	46
	1888	45.298	43.705	89.003	2.571	0/0	2.681	0/0	5.355	0/0	48.792	46.254	95.046	43
	1889	45.629	41.639	87.268	2.681	0/0	2.570	0/0	5.359	0/0	49.510	47.303	96.813	43
1890	41.513	38.296	80.809	2.781	0/0	2.528	0/0	5.314	0/0	41.499	41.838	83.337	39	
Átlag 1886-90	45.401	43.161	88.562	2.808	0/0	2.702	0/0	5.510	0/0	48.199	45.963	94.162	43	
1891	45.527	43.201	88.728	2.811	0/0	2.702	0/0	5.513	0/0	48.338	46.063	94.401	43	
1892	43.948	41.711	85.659	2.690	0/0	2.531	0/0	5.227	0/0	46.404	44.212	90.616	41	
1893	40.132	43.009	83.141	2.676	0/0	2.500	0/0	5.232	0/0	45.818	45.993	91.811	42	
Magyarbirtalom	1881	291.465	303.181	594.646	26.551	786	25.934	786	51.945	786	318.018	325.876	643.894	147
	1882	290.579	311.292	601.871	27.984	786	26.590	786	54.174	786	328.658	338.119	666.777	150
	1883	310.073	322.617	632.690	28.268	786	27.628	786	55.906	786	328.431	350.253	718.684	150
	1884	310.910	301.291	612.201	30.210	786	28.847	786	59.077	786	329.700	320.762	700.362	150
	1885	317.222	350.715	667.937	30.157	786	28.850	786	59.143	786	327.490	359.701	737.191	150
	Átlag 1881-85	317.572	320.447	638.019	28.653	786	27.493	786	56.147	786	301.524	347.542	719.066	147
	1886	358.478	310.889	669.367	30.983	786	29.799	876	60.796	876	359.111	339.176	738.287	150
	1887	350.600	339.911	690.511	30.239	786	29.736	876	59.920	876	350.835	363.647	714.480	144
	1888	351.477	304.182	655.659	30.480	786	29.511	876	60.027	876	351.007	363.679	714.686	144
	1889	351.471	307.517	658.988	31.354	876	30.111	876	61.468	876	356.625	367.401	724.026	144
1890	323.679	312.593	636.272	30.679	876	29.482	876	60.424	876	323.679	312.593	636.272	140	
Átlag 1886-90	348.701	311.772	660.473	30.718	876	29.735	876	60.455	876	330.133	301.407	701.540	147	
1891	348.842	320.591	669.433	32.128	876	31.284	876	62.596	876	350.681	321.519	722.200	150	
1892	334.261	317.404	651.665	31.299	876	29.508	876	60.747	876	335.600	316.914	712.514	140	
1893	357.700	357.561	715.261	32.231	876	30.736	876	62.900	876	380.434	368.587	789.021	150	
Katonaság	1883	105	119	224	—	—	—	—	—	—	105	119	224	—
	1884	133	147	280	—	—	—	—	—	—	133	147	280	—
	1885	159	169	328	—	—	—	—	—	—	159	169	328	—
	Átlag 1883-86	126	122	248	—	—	—	—	—	—	126	122	248	—
	1886	139	117	256	—	—	—	—	—	—	139	117	256	—
	1887	152	101	253	2	3/0	2	3/0	4	1/0	154	108	262	—
	1888	125	109	234	2	1/0	2	1/0	4	1/0	127	104	231	—
	1889	114	116	230	—	—	—	—	—	—	114	116	230	—
	1890	98	90	188	—	—	—	—	—	—	98	90	188	—
	Átlag 1886-90	121	104	225	—	—	—	—	—	—	120	105	225	—
1891	96	118	214	—	—	—	—	—	—	96	118	214	—	
1892	90	101	191	—	—	—	—	—	—	90	104	194	—	
1893	114	86	200	—	—	—	—	—	—	116	86	201	—	

1) Az egész Magyarbirtalomra a katonaság beszámításával együtt csak lakosra élve születés: 1885-ben 41, 1884-ben 41, 1886-ban 41, 1887-ben 40, 1888-ban 40, 1889-ben 40, 1890-ben 36, 1891-ben 36, 1892-ben 36, 1893-ban 39.

21. A népesség számának évenkénti alakulása.

a) 1881—1890-ig a természetes szaporodás s a be- és kivándorlás különbözetének tekintetbe vételével.¹⁾

É v	A kiszámított népesség									
	Magyarországon		Erdélyben		Horv.-Szlav.-országban		Magyarbíróságban			
	polgári népesség						a katonaság			
							beszámítása nélkül		beszámításával	
	a z é v									
	elején	közepén	elején	közepén	elején	közepén	elején	közepén	elején	közepén
1881	13,728.022	13,772.013	20.981	21.345	1,892.499	1,904.691	15,642.102	15,698.949	15,739.259	15,797.156
1882	13,817.204	13,861.471	21.709	22.099	1,916.883	1,929.620	15,755.796	15,813.190	15,855.053	15,919.497
1883	13,905.737	13,983.845	22.489	22.873	1,942.357	1,955.107	15,870.583	15,961.880	15,971.940	16,064.053
1884	14,061.952	14,155.708	23.266	23.702	1,967.857	1,982.105	16,053.075	16,161.515	16,156.164	16,265.422
1885	14,249.464	14,328.424	24.133	24.577	1,996.853	2,013.420	16,269.955	16,366.421	16,374.680	16,471.942
Átlag 1881—85	13,952.596	14,020.472	22.516	22.920	1,943.190	1,956.989	15,918.302	16,000.381	16,019.419	16,103.614
1886	14,407.384	14,492.796	25.015	25.328	2,030.487	2,050.834	16,462.886	16,568.958	16,570.203	16,676.031
1887	14,578.209	14,638.413	25.640	26.130	2,071.181	2,088.302	16,675.030	16,752.845	16,782.859	16,861.429
1888	14,698.617	14,772.650	26.620	27.179	2,105.423	2,121.252	16,830.660	16,921.081	16,939.999	17,031.240
1889	14,846.682	14,939.528	27.737	28.308	2,137.082	2,153.624	17,011.501	17,121.460	17,122.481	17,233.295
1890	15,032.374	15,082.934	28.879	29.187	2,170.167	2,178.288	17,231.420	17,290.409	17,344.111	17,403.950
Átlag 1886—90	14,712.653	14,785.264	26.778	27.226	2,102.868	2,118.460	16,842.299	16,930.950	16,951.931	17,041.185

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/065.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 65. p.*

13. Halálozások 1881-1911 1893-ig, különös tekintettel a gyermekhalálozásokra.

Év	Meghaltak összesen			Ezer főre jutó	A halálozások közt a gyermekhalálozások % a b a n								
	fő	nő	együtt		szám szerint			% a b a n					
					fő	férfi	együtt	fő	férfi	együtt			
I. Magyarországon.													
1881	250.138	232.711	482.849	56	135.648	112.011	238.189	54%	48%	49%	41%	33%	40%
1882	253.113	241.457	494.570	59	140.005	114.739	254.744	51%	51%	50%	42%	34%	43%
1883	252.664	217.357	470.021	56	138.555	103.161	221.650	50%	47%	49%	36%	33%	35%
1884	252.197	213.339	465.536	55	138.021	103.889	221.900	52%	52%	52%	36%	32%	34%
1885	250.210	222.561	472.771	52	135.131	113.152	238.283	52%	50%	51%	38%	30%	37%
Átlag 1881-1885	249.292	226.885	476.177	53	135.216	111.567	237.000	52%	49%	50%	39%	31%	37%
1886	238.711	228.746	467.457	52	129.547	115.536	245.083	54%	50%	52%	38%	33%	37%
1887	248.860	246.220	495.080	58	141.775	129.077	270.852	57%	52%	54%	40%	34%	42%
1888	244.311	232.257	476.568	52	129.071	115.828	244.900	53%	49%	51%	37%	31%	36%
1889	246.050	219.321	465.371	52	124.255	108.525	232.780	51%	49%	50%	37%	33%	35%
1890	248.163	241.377	489.540	52	131.683	119.312	250.995	51%	51%	51%	37%	32%	41%
Átlag 1886-1890	243.220	230.769	473.989	52	132.950	117.065	250.015	51%	50%	52%	40%	37%	42%
1891	257.343	250.110	507.453	53	142.047	125.266	267.313	55%	50%	52%	42%	39%	41%
1892	265.914	262.255	528.169	54	149.122	133.454	282.576	56%	50%	53%	45%	41%	45%
1893	244.151	224.527	468.678	51	133.165	117.098	250.263	54%	49%	52%	40%	39%	43%
II. Fiume város és kerülete.													
1881	373	359	732	39	213	178	391	57%	50%	50%	40%	40%	48%
1882	413	411	824	37	235	209	444	56%	50%	50%	42%	41%	47%
1883	424	430	854	37	227	203	430	53%	48%	50%	45%	42%	44%
1884	430	451	881	37	228	209	437	51%	46%	48%	40%	37%	42%
1885	470	446	916	37	273	207	480	58%	53%	54%	47%	36%	42%
Átlag 1881-1885	423	418	841	36	230	202	432	55%	49%	51%	41%	40%	43%
1886	613	592	1.205	37	305	263	568	56%	49%	49%	47%	40%	47%
1887	443	456	899	37	245	209	454	56%	50%	50%	42%	41%	47%
1888	454	401	855	35	263	205	468	52%	50%	50%	40%	41%	42%
1889	462	440	902	37	260	221	481	56%	51%	53%	44%	44%	47%
1890	694	702	1.396	44	396	322	718	60%	50%	50%	60%	50%	57%
Átlag 1886-1890	631	600	1.231	37	283	251	534	53%	49%	50%	50%	40%	49%
1891	560	508	1.067	36	258	208	466	50%	48%	47%	51%	39%	39%
1892	480	472	952	37	213	210	423	45%	49%	47%	47%	42%	44%
1893	506	511	1.017	37	234	214	448	47%	50%	52%	47%	47%	49%
III. Horvát-Szlavonországon.													
1881	30.565	28.711	59.276	31	15.833	13.501	29.334	47%	47%	46%	31%	31%	35%
1882	30.409	29.408	59.817	31	15.839	14.654	30.493	51%	47%	48%	36%	36%	36%
1883	33.483	31.587	65.070	32	17.351	15.378	32.729	53%	49%	51%	31%	31%	36%
1884	33.184	31.623	64.807	32	17.509	15.777	33.286	52%	48%	50%	37%	34%	36%
1885	31.011	29.373	60.384	30	15.076	13.475	30.112	47%	47%	47%	31%	31%	32%
Átlag 1881-1885	31.777	30.104	61.881	31	16.371	14.657	31.133	51%	48%	50%	36%	34%	35%
1886	29.855	28.581	58.436	28	15.032	13.301	30.333	50%	50%	50%	31%	31%	31%
1887	31.970	30.890	62.860	30	14.621	13.513	32.134	50%	51%	53%	36%	34%	39%
1888	33.321	32.096	65.417	30	17.475	15.516	32.991	52%	48%	50%	38%	35%	38%
1889	32.305	32.414	64.719	30	17.692	16.743	34.435	52%	47%	49%	38%	34%	37%
1890	36.105	35.465	71.570	33	18.408	16.219	34.627	50%	47%	48%	43%	38%	42%
Átlag 1886-1890	32.374	31.843	64.217	30	17.418	15.341	32.759	52%	48%	50%	39%	34%	37%
1891	36.100	35.725	71.825	32	19.615	17.011	37.626	50%	49%	50%	40%	38%	40%
1892	43.697	42.722	86.419	33	22.886	21.004	43.890	50%	50%	50%	40%	40%	40%
1893	37.908	36.748	74.656	33	19.618	17.479	37.097	51%	47%	47%	40%	38%	39%
IV. Magyarbárodalom (polgári népesség)													
1881	281.076	261.841	542.917	34	141.304	125.009	266.313	50%	48%	49%	40%	38%	39%
1882	300.289	271.351	571.640	35	156.159	139.508	295.667	51%	51%	52%	43%	42%	42%
1883	306.501	280.074	586.575	32	156.278	140.500	296.778	51%	47%	49%	37%	34%	36%
1884	299.304	284.401	583.705	31	157.716	140.215	297.931	52%	48%	50%	37%	34%	35%
1885	268.291	255.572	523.863	27	141.429	127.311	268.740	52%	49%	50%	37%	35%	36%
Átlag 1881-1885	279.092	261.501	540.593	31	142.222	129.305	271.527	50%	49%	50%	38%	36%	37%
1886	309.219	287.090	596.309	31	155.680	136.000	291.680	50%	50%	52%	37%	36%	36%
1887	309.948	277.861	587.809	28	163.560	145.110	308.670	50%	50%	52%	42%	40%	41%
1888	316.080	295.792	611.872	29	169.722	151.548	321.270	50%	49%	51%	40%	37%	37%
1889	310.707	292.145	602.852	30	167.716	149.155	316.871	51%	49%	51%	39%	38%	39%
1890	295.677	277.451	573.128	29	153.586	135.840	289.426	51%	48%	51%	39%	38%	41%
Átlag 1886-1890	271.023	261.195	532.218	27	150.494	133.572	284.066	51%	50%	52%	39%	39%	39%
1891	301.192	286.670	587.862	28	161.969	145.755	307.724	50%	50%	52%	42%	40%	41%
1892	312.320	303.018	615.338	28	172.010	155.577	327.587	50%	50%	51%	47%	44%	46%
1893	292.630	271.819	564.449	27	153.094	131.891	284.985	51%	49%	51%	39%	38%	37%
V. Katonaság													
1883	558	46	604	—	30	21	51	5%	5%	5%	20%	17%	22%
1884	384	37	421	—	20	21	41	5%	5%	5%	7%	13%	16%
1885	715	41	756	—	29	23	52	4%	4%	4%	10%	10%	10%
Átlag 1883-1885	619	40	659	—	27	22	51	4%	4%	4%	11%	11%	11%
1886	760	50	810	—	30	20	50	4%	4%	4%	20%	20%	20%
1887	800	47	847	—	38	29	67	4%	4%	4%	24%	23%	26%
1888	618	48	666	—	28	23	51	4%	4%	4%	23%	23%	23%
1889	572	43	615	—	44	24	68	7%	7%	7%	38%	37%	36%
1890	347	41	388	—	27	27	54	4%	4%	4%	37%	36%	36%
Átlag 1886-1890	670	45	715	—	35	26	61	5%	5%	5%	28%	27%	26%
1891	448	48	496	—	31	26	57	5%	5%	5%	26%	26%	26%
1892	479	41	520	—	31	21	52	6%	6%	6%	34%	34%	34%
1893	460	41	501	—	30	28	58	7%	7%	7%	28%	28%	28%

*) A katonaság tekintetében a halálozás arányában volt az egész Magyarbárodalomban ezer lélekre 1883-ban 29%, 1884-ben 31%, 1885-ben 31%, 1886-ban 31%, 1887-ben 33%, 1888-ban 32%, 1889-ben 29%, 1890-ben 32%, 1891-ben 35%, 1892-ben 36% és 1893-ban 31%.

A GYAR STATIST. ÉVKÖNYV.

22. Tengerentúli kivándorlás 1881-től 1893-ig.

Év	Kivándorlás a Magyarbirtokokról									
	Magyarbirtokokra (Magyarbirtokokról)						Az Amerikai Egyesült Államok felé			
	Hamburgra		Bremenre		Amerikai Egyesült Államok felé		Amerikai Egyesült Államok felé		Amerikai Egyesült Államok felé	
szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	együtt
1881	10.453	92,89	804	7,11	11.257	4.868	72,08	1.800	27,98	6.756
1882	10.060	91,97	1.480	8,29	11.540	9.149	78,86	2.453	21,14	11.602
1883	11.478	77,95	3.361	22,65	14.839	9.346	75,99	2.962	24,07	12.308
1884	7.885	59,76	5.310	40,24	13.195	7.850	73,91	2.858	26,60	10.708
1885	4.179	33,34	8.169	66,16	12.348	6.182	72,39	2.999	32,67	9.181
Átlag 1881—1885	10.011	72,38	3.821	27,62	13.832	7.479	73,07	2.632	26,03	10.111
1886	12.176	48,42	12.979	51,58	25.155	13.427	74,14	4.683	25,86	18.110
1887	9.598	52,79	8.678	47,47	18.271	10.499	73,37	3.808	26,63	14.307
1888	8.170	46,30	9.451	53,60	17.621	9.352	72,74	3.564	27,26	12.856
1889	4.873	22,10	17.177	77,90	22.050	11.756	74,65	3.091	25,35	15.740
1890	5.418	19,87	21.850	80,13	27.268	18.090	72,38	6.904	27,62	24.994
Átlag 1886—1890	8.049	38,46	14.025	61,54	22.074	12.623	73,99	4.378	26,01	17.201
1891	4.124	19,30	17.130	80,60	21.254	19.792	71,88	7.756	28,12	27.548
1892	2.645	11,11	17.527	88,89	20.172	24.203	74,03	8.480	25,97	32.683
1893	1.867	13,76	11.899	86,24	13.766	19.037	72,91	7.182	27,09	26.219

23. Honosítások és elbocsátások 1881-től 1893-ig.

Év	Magyarország és Finnország				Holland-Schleswigországek				Magyarbirtokok		
	férfi	nő	összesen	%	férfi	nő	összesen	%	férfi	nő	együtt
a) Honosítások:											
1881	84	83	167	94,35	3	7	10	5,65	87	90	177
1882	216	197	413	92,00	20	13	33	7,46	236	210	446
1883	170	162	332	96,51	6	8	14	3,46	176	168	344
1884	225	208	428	97,49	6	11	17	2,51	231	208	439
1885	204	177	381	42,71	255	258	511	57,29	457	285	892
Átlag 1881—1885	180	164	344	74,04	57	58	115	25,96	237	222	459
1886	296	224	522	86,14	39	45	84	13,86	337	269	606
1887	378	305	683	90,19	40	35	75	9,80	418	340	758
1888	738	844	1.377	91,80	65	58	123	8,20	798	702	1.500
1889	694	823	1.317	91,27	71	55	126	8,73	765	678	1.443
1890	526	468	992	88,26	74	58	132	11,74	600	524	1.124
Átlag 1886—1890	526	452	978	90,05	58	50	108	9,95	584	502	1.086
1891	429	424	853	85,81	78	63	141	14,19	507	487	994
1892	449	438	887	85,13	87	68	155	14,87	536	500	1.042
1893	516	466	982	89,02	66	49	115	10,48	582	515	1.097
b) Elbocsátások:											
1881	584	486	1.030	97,45	14	13	27	2,65	578	479	1.057
1882	630	531	1.161	94,16	38	34	72	5,84	608	565	1.233
1883	669	580	1.249	95,09	55	18	53	4,07	704	598	1.302
1884	734	692	1.326	97,80	16	13	29	2,14	750	605	1.355
1885	808	683	1.491	97,71	20	15	35	2,29	828	698	1.526
Átlag 1881—1885	681	570	1.251	96,68	24	19	43	3,32	705	589	1.294
1886	842	651	1.493	94,20	55	37	92	5,80	897	688	1.585
1887	726	684	1.360	92,71	64	43	107	7,29	790	677	1.467
1888	909	784	1.678	97,44	27	17	44	2,60	936	781	1.717
1889	833	727	1.560	94,20	56	40	96	5,80	889	767	1.656
1890	631	549	1.180	95,10	26	34	60	4,94	657	583	1.240
Átlag 1886—1890	788	665	1.453	94,75	46	34	80	5,25	834	699	1.533
1891	897	820	1.717	92,00	83	65	148	7,94	930	885	1.865
1892	808	794	1.602	94,85	48	39	87	5,15	856	833	1.689
1893	946	713	1.659	96,73	29	27	56	3,27	975	740	1.715

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/hm/068.htm>
 Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 68. p.

2. A városok lélekszáma és szaporodásuk 1850-től 1920-ig.

Városok	Összes polgári népesség		Katonai népesség		Szaporodás százalékban	
	1850-ben	1857-ben	1850-ben	1857-ben	1850-től 1857-ig	1850-től 1890-ig
I. Magyarországon.						
a) Törv. joggal felr. városok,	22 398	26 959	32 725	35 556	42 052	1 650
1 Arad	14 031	18 021	18 110	19 241	19 485	388
2 Baja	156 506	186 945	270 685	366 551	491 338	13 825
3 Budapest	30 906	26 283	46 111	51 122	56 940	2 012
4 Debreczen	16 486	17 884	20 035	20 981	22 795	1 440
5 Győr	33 080	42 591	49 153	52 424	55 475	1 51
6 H.-M.-Vásárhely	13 034	16 417	21 742	26 097	28 884	3 281
7 Kassa	31 896	39 434	41 195	44 887	48 493	1 107
8 Keekemet	16 886	20 615	26 382	29 323	32 756	2 102
9 Kolozsvár	10 953	11 951	12 256	13 108	13 076	3 357
10 Komárom	8 943	11 217	12 678	12 883	14 212	1 052
11 M.-Vásárhely	22 538	22 445	28 698	31 324	38 557	2 185
12 Nagy-Várud	11 000	14 607	16 888	17 127	17 948	341
13 Pancsova	15 318	17 447	23 863	28 702	34 067	1 382
14 Pécs	42 094	43 863	46 540	48 006	52 411	3 037
15 Pozsony	14 098	13 644	14 029	15 265	15 280	—
16 Selmecz-és Békabánya	16 796	18 898	21 108	23 222	27 213	2 330
17 Sopron	48 126	59 499	56 323	61 967	72 737	789
18 Szabotka	12 874	14 288	18 553	19 708	20 736	482
19 Szatmár-Németi	50 244	62 700	70 179	73 675	85 569	1 841
20 Szeged	14 971	18 399	22 683	25 612	27 548	1 394
21 Székess-Fejérvár	17 661	22 507	32 223	39 694	46 864	3 554
22 Temešvár	10 007	15 822	19 119	21 325	24 717	463
23 Ujvidék	17 244	19 087	21 093	22 329	21 859	262
24 Versecz	21 801	22 436	24 309	26 435	28 455	507
25 Zombor	669 000	788 417	906 482	1 112 822	1 331 007	40 520
Összesen	1 771	2 260	1 574	1 916	2 782	878

Forrás: <http://www.lib.pt.e.hu/elektronnyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/020.htm>
 Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 20. p.

S. A polgári népesség megoszlása születési hely és illetőség szerint.

a) Abszolút számokban.

Születési hely, illetőség	Magyarország		Fiume város és kerülete		Horvát-Szlavonországok		Magyarbirodalom	
	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben
I. Születés szerint.								
Helybeli	10,219,233	11,105,917	12,374	14,563	1,421,785	1,646,105	11,653,392	12,766,585
Azon megyéből	2,304,368	2,427,359	—	—	245,709	277,569	2,450,068	2,704,928
Más megyéből	1,086,494	1,352,592	397	962	88,388	89,925	1,175,219	1,436,449
A fővárosból való	22,548	35,892	90	166	604	1,138	23,242	37,194
Fiumei	568	746	—	—	809	1,230	1,377	1,976
Horvát-Szlavonországi	12,857	17,161	2,262	3,428	—	—	15,119	20,589
Horv.-Szl.-o.-ra magyarországi	—	—	—	—	82,260	119,941	82,260	112,041
Ausztriából való	144,775	155,961	5,102	9,302	48,237	56,334	198,114	221,597
Kihűldi	22,890	25,255	795	1,070	3,728	7,245	27,413	33,570
Ismeretlen	14,889	12,641	21	3	988	1,823	15,898	14,467
Összesen	13,728,622	15,133,494	20,981	29,494	1,892,490	2,186,410	15,642,102	17,349,398
II. Illetőség szerint.								
<i>a) Magyar honosok.</i>								
Helybeli	12,462,613	13,248,914	13,629	13,955	1,713,248	1,915,000	14,189,490	15,175,869
Azon megyéből	738,388	1,030,290	—	—	38,292	73,518	776,880	1,103,808
Más megyéből	415,195	703,708	291	961	50,513	50,092	465,099	703,671
A fővárosból való	10,832	21,198	77	182	318	996	11,227	22,371
Fiumei	245	370	—	—	451	867	696	1,297
Horvát-Szlavonországi	5,455	8,741	1,691	3,192	—	—	7,146	11,893
Horv.-Szl.-o.-ra magyarországi	—	—	—	—	51,538	78,968	51,538	78,968
Összesen	13,632,928	15,011,210	15,688	18,250	1,854,360	2,128,351	15,502,976	17,157,817
<i>b) Ausztriai honosok.</i>								
Alsó-Ausztria	12,590	18,930	135	199	1,066	1,462	13,731	20,591
Felső-Ausztria	1,406	1,358	20	15	192	231	1,618	1,604
Salzburg	141	204	2	11	17	30	160	245
Stajevország	3,598	5,460	158	407	8,610	11,777	12,366	17,650
Karintia	697	851	88	101	395	429	1,180	1,331
Krajna	2,430	2,603	1,019	2,518	9,937	10,636	13,385	15,732
Triest és területe	283	259	460	956	201	296	924	1,511
Görs és Grádiska	98	271	123	475	292	603	518	1,349
Iztria	259	215	1,788	3,815	986	1,157	3,033	5,187
Tirol	679	828	68	83	421	292	1,168	1,203
Vorarlberg	25	66	—	4	40	16	65	86
Csehország	17,115	23,347	106	256	6,694	13,189	23,915	36,792
Norvayország	15,252	22,279	47	78	1,708	3,414	17,007	27,771
Szilézia	2,020	4,099	6	17	242	391	2,868	4,507
Galiczia	9,726	19,969	16	54	504	559	10,246	20,582
Bukovina	874	958	—	7	10	12	684	977
Dalmácia	180	142	404	683	1,251	1,624	1,835	2,449
Összesen	67,762	101,845	4,440	9,674	32,496	48,118	104,698	159,637
<i>c) Egyéb külföldi honosok.</i>								
Németbirodalom:								
Poroszország	1,692	2,490	16	40	256	415	1,874	2,963
Szászország	486	512	2	9	73	68	511	587
Bajorország	1,000	1,319	7	10	153	167	1,146	1,496
Württemberg	892	380	1	2	81	139	474	521
Más német államok	1,106	900	1	5	156	123	1,263	1,030
Olaszország	2,095	2,427	691	1,293	1,786	2,166	4,572	5,886
Svédország	716	1,032	44	39	69	97	829	1,168
Franciaország	335	482	19	39	54	54	408	575
Nagy-Britannia	286	310	25	39	14	32	325	381
Oroszország	224	305	3	18	23	42	250	455
Törökország, Egyiptom	124	196	4	17	60	95	188	308
Bulgária	197	678	—	—	43	144	240	817
Románia	727	922	1	2	27	64	755	938
Szerbia	441	648	—	1	389	452	830	1,101
Bosznia-Herzegovina	48	208	2	—	1,975	1,311	2,025	1,516
Egyéb államok	321	281	15	44	67	55	408	380
Összesen	10,050	18,181	831	1,567	5,906	5,424	16,087	20,172
<i>d) Ismeretlen illetőségűek.</i>								
	17,882	7,252	22	3	487	4,517	18,341	11,772

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/hm/026.htm>
 Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 26. p.

A polgári népesség megoszlása születési hely és illetőség szerint.

b) Százalékokban.

Születési hely, illetőség	Születési hely szerint								Illetőség szerint							
	Magyar- ország		Fiume		Horvát-Szl. országok		Magyar- birodalom		Magyar- ország		Fiume		Horvát-Szl. országok		Magyar- birodalom	
	1880- ban	1890- ben	1880- ban	1890- ben	1880- ban	1890- ben	1880- ban	1890- ben	1880- ban	1890- ben	1880- ban	1890- ben	1880- ban	1890- ben	1880- ban	1890- ben
Helybeli	74.44	73.39	58.98	49.38	75.13	75.29	74.50	73.50	90.78	87.59	64.96	47.32	90.53	87.39	90.71	87.47
Azon megyebeli	16.06	16.04	—	—	12.98	12.69	15.66	15.59	5.38	6.81	—	—	2.02	3.36	4.07	6.36
Más megyebeli	7.92	8.94	1.60	3.26	4.67	3.79	7.51	8.28	3.02	4.65	1.39	3.26	2.67	2.70	2.98	4.40
A fővárosból való	0.16	0.24	0.43	0.56	0.03	0.05	0.15	0.22	0.08	0.14	0.37	0.62	0.02	0.05	0.07	0.13
Fiumei	0.00	0.00	—	—	0.04	0.06	0.01	0.01	0.00	0.00	—	—	0.02	0.04	0.00	0.01
Horvát-Szlavonországi	0.09	0.11	10.78	11.62	—	—	0.62	0.76	0.04	0.06	8.06	10.69	—	—	0.05	0.07
Horvát-Szlavonországra magyarországi	—	—	—	—	4.35	5.12	—	—	—	—	—	—	2.72	3.60	0.33	0.45
Ausztriai	1.05	1.03	24.33	31.54	2.55	2.58	1.27	1.28	0.49	0.67	21.16	32.79	1.72	2.21	0.67	0.92
Külföldi	0.17	0.17	3.79	3.63	0.20	0.33	0.18	0.19	0.08	0.09	3.06	5.31	0.28	0.25	0.10	0.12
Ismeretlen	0.11	0.08	0.10	0.01	0.05	0.09	0.10	0.17	0.13	0.05	0.10	0.01	0.02	0.20	0.12	0.07

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/027.htm> (Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 27. p.